

Zaltbommel

St.-Maartenskerk

Kerkplein 1

Bouwhistorische verkenning
met herbestemmingsparagraaf

Emmens BCA

Onderzoek *Bouwhistorie*
& *Cultuurhistorie*

Advies *Architectuurhistorie*

Zaltbommel

St.-Maartenskerk

Kerkplein 1

Bouwhistorische verkenning met herbestemmingsparagraaf

Opdrachtgever: Gemeente Zaltbommel
Uitvoering: Karel Emmens
Tekst: Karel Emmens
Onderzoek: maart-augustus 2022
Rapport: augustus 2022

Emmens BCA

*Onderzoek Bouwhistorie
& Cultuurhistorie
Advies Architectuurhistorie*

Koningin Wilhelminaweg 29
5301 GE Zaltbommel
(0418) 515228
info@emmensbca.nl
www.emmensbca.nl

bouwhistorici

Afb. 1) Interieur van het schip.

Inhoud

1. Inleiding	4
2. Rijksmonument	6
3. Stedenbouwkundige situatie	8
De kerk in de stad	8
De kerk in haar omgeving	9
Conclusie	12
4. Bodemarchief	13
Bisschoppelijke eigenkerk	13
Een kruiskerk met crypte	13
Andere bodemvondsten	15
Beperkte opgraving	15
Conclusie	16
5. Bouwgeschiedenis	17
De stichting van het kapittel in 1303	17
Fase 1: het koor	17
Fase 2: het schip en de toren	20
De aanbouwen (kapellen)	27
Verbouwingen en restauraties	28
Conclusie	31
6. Afwerking en inrichting	33
Het interieur	33
Bouwsculptuur: kapitelen, kraagstenen en sluitstenen	33
Muur- en gewelfschilderingen	34
De zerkenvloer	37
Inrichting en inventaris	42
Consistorie	55
Kerkhof	57
Conclusie	57
7. Waardenstelling	58
Samenvatting van de (bouw)geschiedenis en inrichting	58
Cultuurhistorische waarden (contextuele waardenstelling)	59
Monumentwaarden (interne waardenstelling)	60
8. Herbestemmingsparagraaf	69
Kernwaarden	69
Herbestemmingsprofiel	71
Conclusie	75
9. Literatuur en noten	76
Literatuur	76
Noten	79

1

Inleiding

In opdracht van de gemeente Zaltbommel, via Paul Gerards, teamcoördinator Realisatie/projectleider Gebiedsontwikkeling van de afdeling Realisatie en Beheer, heeft ondergetekende van Emmens BCA een bouwhistorische verkenning met waardenstelling en herbestemmingsparagraaf uitgevoerd van het **rijksmonument de St.-Maartenskerk in Zaltbommel** (monumentnummers 40181 en 40183). Dit kerkgebouw is sinds 1572 in gebruik als protestantse kerk, maar kwam in de late middeleeuwen tot stand als parochiekerk van Zaltbommel met daarin vanaf 1303 een kapittel. De kerk bestaat uit een driebeukig basilikaal schip met een diep eenbeukig koor en een ingebouwde hoge toren. De toren is al in eigendom van de gemeente Zaltbommel, het voornemen is dat ook de kerk in gemeentelijke handen komt. Ter voorbereiding daarvan vindt dit onderzoek plaats.

De bouwhistorische verkenning heeft plaatsgevonden in het kader van een breed onderzoek naar een potentieel multifunctioneel gebruik van het kerkgebouw, waarbij ook de protestantse gemeente (PGZ) haar diensten hier blijft houden. Het doel is om de monumentwaarden in beeld te brengen en aan te geven waar mogelijkheden en onmogelijkheden liggen voor eventuele aanpassingen ten behoeve van multifunctioneel gebruik. Het onderzoek bestaat daardoor uit twee componenten:

- de bouwhistorische verkenning met waardenstelling, die zich richt op het kerkgebouw en zijn inventaris, uitgevoerd conform de *Richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* (2009). Het onderzoek van de inventaris heeft zich beperkt tot die onderdelen die door bestemming of gebruik aan het kerkgebouw gebonden zijn en is zeker niet uitputtend. Liturgische voorwerpen blijven volledig buiten beschouwing;¹
- de herbestemmingsparagraaf, waarin is gedefinieerd van welke 'kernwaarden' sprake is en een aftasting van welke (fysieke) ruimte en beperkingen er bestaan voor multifunctioneel gebruik. De herbestemmingsparagraaf is op de wijze aangepakt zoals beschreven in de *Utrechtse visie religieus erfgoed* uit 2017 (met name vanaf blz. 43).²

De analyse van het kerkgebouw en de inventaris kan in dit rapport samenvattend worden weergegeven, omdat er enerzijds in het verleden al het nodige over dit rijksmonument is gepubliceerd en anderzijds ondergetekende in samenwerking met Marjan Witteveen en andere auteurs een nieuwe monografie over de St.-Maartenskerk voorbereidt. Ook de bronvermelding is om die reden beperkt gehouden, uitgebreidere informatie is straks in de monografie terug te vinden.

Voor het onderzoek is gebruik gemaakt van verschillende bronnen en van literatuur. Tevens is historisch beeldmateriaal benut dat onder meer op de beeldbanken van het *Regionaal Archief Rivierenland* (RAR) en de *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* (RCE) is te vinden, en bouwtekeningen. Voor de inrichting en inventaris zijn de inventarisaties opgevraagd die door voorheen de *Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland* (SKKN) zijn samengesteld en tegenwoordig bij *Museum Catharijneconvent* (MCC) te Utrecht berusten. Deze inventarislijst is net als de redengevende omschrijving echter niet compleet: verscheidene voorwerpen ontbreken en andere zijn niet teruggevonden. Een actualisatie van die lijst is daarom noodzakelijk.

Om de herbestemmingsparagraaf zo afgewogen mogelijk op te kunnen stellen is in overleg met de gemeente Zaltbommel een 'klankbordgroep' samengesteld. Dankzij een inhoudelijke discussie tussen onafhankelijke deskundigen konden de (on)mogelijkheden scherp gedefinieerd worden. In de klankbordgroep zaten:

- drs. Mieke Sanders, kunst- en bouwhistoricus, beleidsmedewerker monumentenzorg van de gemeente Zaltbommel;
- drs. Marjan Witteveen, kunsthistoricus uit Zaltbommel, deskundig op het gebied van de geschiedenis van Zaltbommel en de St.-Maartenskerk;

- ir. Jan van der Hoeve, bouwhistoricus uit Utrecht, oud-voorzitter van de Monumentencommissie Maasdriel-Zaltbommel, als medewerker Erfgoed van de gemeente Utrecht tevens nauw betrokken bij de kerkenvisie en de herbestemmingsparagrafen in die stad.

Het eerste deel van het rapport vormt de bouwhistorische verkenning met waardenstelling (hoofdstuk 2-7). Hierin komen achtereenvolgens de officiële registergegevens van het rijksmonument, de stedenbouwkundige situatie, een korte weergave van het archeologisch onderzoek en de restanten van het romaanse kerkgebouw, de bouwgeschiedenis, de afwerking en inventaris (met op verzoek extra aandacht voor de kerkvloer) en de waardenstelling aan bod. Daarna volgt de herbestemmingsparagraaf met de kernwaarden en het herbestemmingsprofiel (hoofdstuk 8). In dit profiel wordt aangegeven welke transformaties mogelijk zijn zonder of met minimale aantasting van de kernwaarden. Andere transformaties, die in dit rapport niet benoemd worden, zullen wel tot aantasting van de kernwaarden leiden, maar kunnen aan de hand van dit rapport getoetst worden.

Dit onderzoek kon alleen worden uitgevoerd dankzij de medewerking van de gemeente Zaltbommel, Dico Weyenberg van De Poorterie in Zaltbommel en de drie klankbordleden. Naar hen gaat mijn grote dank uit. Tevens ben ik Maartje de Jong van Museum Catharijneconvent erkentelijk voor het beschikbaar stellen van de inventarisatie van de kerk.

Foto's en tekeningen zijn van ondergetekende, tenzij anders vermeld bij de afbeelding.

Drs. Karel Emmens
Bouwhistoricus BNB
Zaltbommel, augustus 2022

De St.-Maartenskerk gezien vanuit het noorden.

Afb. 2)

2

Rijksmonument

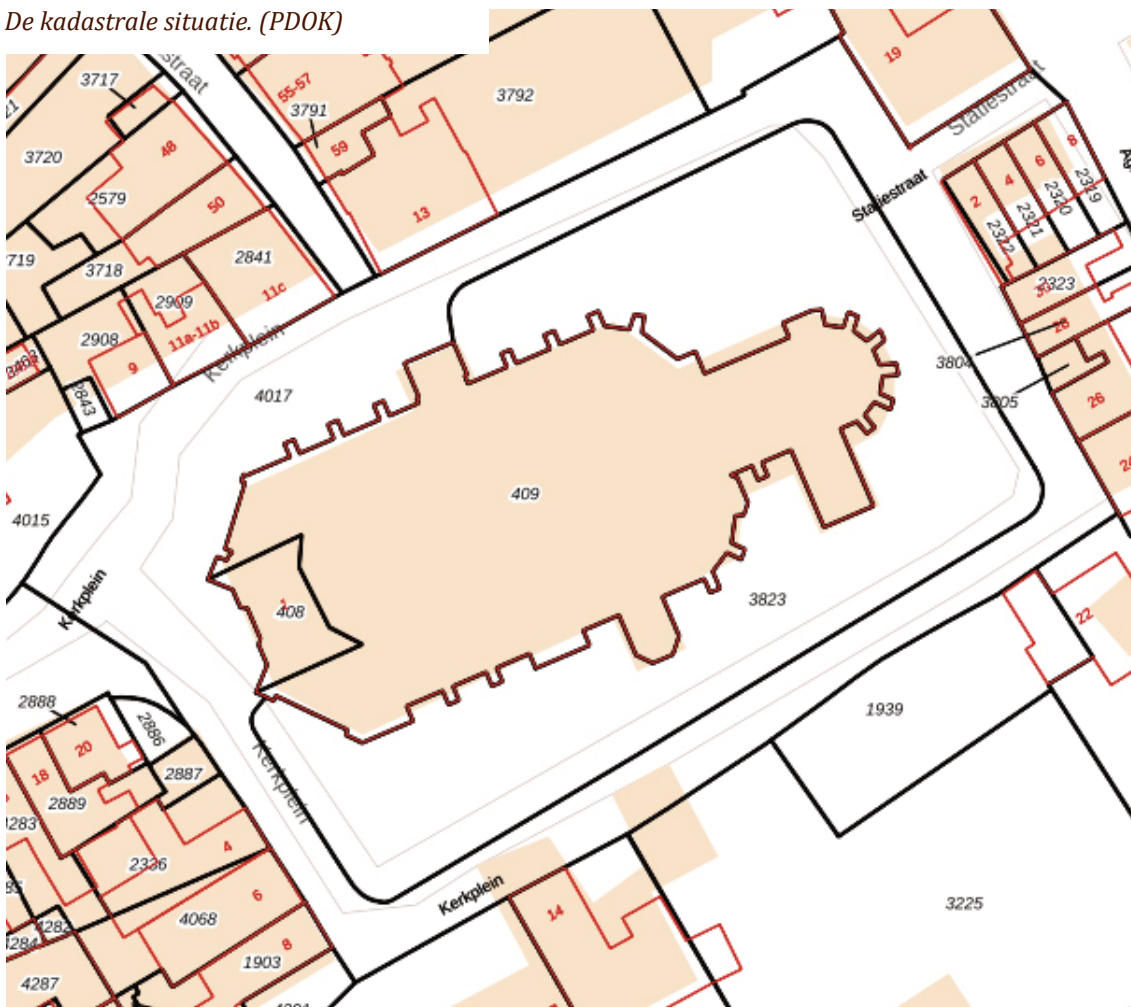
De St.-Maartenskerk in Zaltbommel is op 30 maart 1971 ingeschreven in het register van rijksmonumenten onder twee nummers, namelijk 40181 (de kerk) en 40183 (de toren). Dat is het gevolg van het feit dat het kerkgebouw tot voor kort twee verschillende eigenaren had, de gemeente Zaltbommel (toren) en de protestantse gemeente Zaltbommel (kerk), en het daarom twee kadastrale percelen beslaat: A408 (toren) en A409 (kerk) (afb. 3). Mogelijk is de gemeente Zaltbommel binnenkort volledig eigenaar van het gehele kerkgebouw. Dat geldt ook voor het terrein ('kerkhof') dat om het grootste deel van het kerkgebouw heen ligt (A3823).³

Het kerkgebouw (nr. 40181) heeft de volgende beschrijving (citaat):

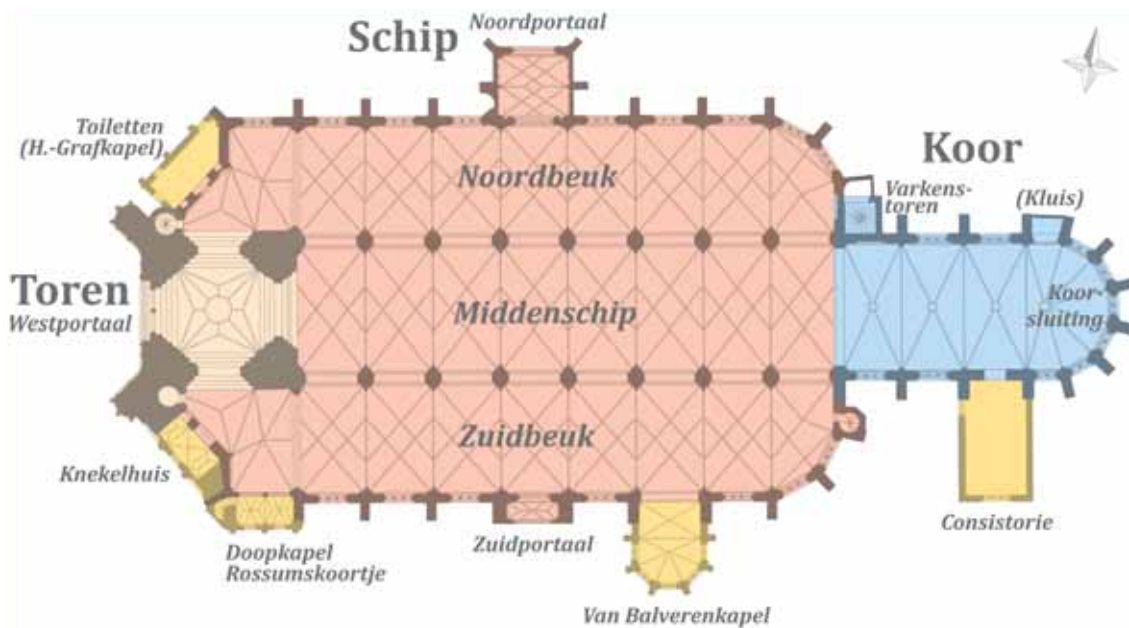
Grote of ST. MAARTENSKERK. Grote, driebeukige BASILIEK in Nederrijns-laatgotische trant met diep, eenbeukig koor. Uitwendig vrijwel geheel bekleed met tufsteen met uitzondering van het koor. Het koor dateert uit de 14e eeuw; het schip werd omstreeks 1450 begonnen. Laatgotisch portaal met netgewelf tegen de noordelijke zijbeuk; aan de zuidzijde tegen de westelijke zijbeuktravee het van netgewelven en een verdieping voorziene Van Rossumkoortje; tegen de vijfde travee een met stergewelf overkluisd portaaltje en tegen zevende travee de veelhoekig gesloten kapel van het Heilig Graf. De drie beuken van het schip worden overdekt door netgewelven; de benedenruimte van de toren (apart monumentnummer 40183) bezit een stergewelf en het koor draagt kruisribgewelven. Tegen de afgeschuinde westgevels der zijbeuken noordelijk van de toren de v.m. doopkapel en zuidelijk van de toren het v.m. knekelhuis. Aan weerszijden van de scheiding tussen koor en schip en tegen de oostwand van de zuiderzijbeuk traptorens.

Afb. 3)

De kadastrale situatie. (PDOK)

De kerk is samengesteld uit een aantal onderdelen: koor (blauw), schip (rood) en toren (oranje), en voorzien van een aantal aanbouwen (geel). De aanbouwen zijn volgens de nieuwste inzichten geduid.

Afb. 4)

Tot de inventaris behoren: één der koorbanken, eerste helft 15e eeuw, waarvan de wangstukken versierd zijn met gesneden heiligenfiguren, thans opgesteld als magistraatsbank ter afscheiding van het koor. Laatgotische, zandstenen doopvont, gedateerd 1554, met acht reliëfs, voorstellende taferelen uit het Oude en Nieuwe Testament. Eikenhouten preekstoel, blijkens jaartal uit 1679, met op de hoeken van de kuip getorste zuiltjes en op het klankbord een torenvormige opbouw. Rond de preekstoel een eikenhouten doophek met ouderlingenbanken tegen de zijkanten, het geheel daterend uit de vroege 17e eeuw. Eenvoudige, eikenhouten herenbank met overhuiving, blijkens jaartal uit 1579. Drie eenvoudige herenbanken en een aantal eikenhouten banken, 17e eeuw. Een groot aantal grafzerken uit de 15e, 16e en 17e en 18e eeuw. Tekstbord in gesneden omlijsting, einde der 16e eeuw. Tekstbord, 1615. Fragment van een houten rouwbord met snijwerk, 1789, in de H. Grafkapel. Tegen de oostmuur van de toren een orgelkas met Lodewijk XVI-vormen. Hierin een instrument met Hoofdwerk, Rugwerk en vrij Pedaal, in 1786 gemaakt door A. Wolfferts. Gewijzigd door A.F.G. Heyneman in 1796. Gerestaureerd door S.F. Blank in 1986. In de kerk opgestelde klok van P. van Trier, J. Philipsen en W. Evers, 1634, diam. 178 cm. en een van Jasper Moer, 1533, diam. 118 cm., die in 1958 uit de Gasthuistoren (apart monumentnummer 40252) naar hier is overgebracht.

De toren van de St.-Maartenskerk (nr. 40183) heeft deze beschrijving (citaat):

Toren van de St. Maartenskerk. De rijk met smalle nissen, boogfriezen en balustraden behandelde westtoren kwam in de loop der 15e eeuw tot stand. Klokkenstoel met gelui van drie klokken, waarvan één van P. van Trier en J. Philipsen, 1634, 154,5 cm., één van F. de la Paix, 1669, diam. 120,5 cm. en een moderne klok. In de bovenbouw van de toren een klok van A. Jullien, 1698, diam. 129,5 cm. Mechanisch torenuurwerk B. Eijsbouts, Asten, No 480 ANNO 1913, op profielstalen stoel.

3

Stedenbouwkundige situatie

De kerk in de stad

Het eerste dat opvalt is dat de St.-Maartenskerk een 'luwe' locatie heeft aan de rand van de Bommelse binnenstad. (afb. 5, 6) Ze ligt in de zuidoostelijke hoek op het Kerkplein, ver van de Markt, het economisch hart, dat zich in het noordelijke stadsdeel bij de Waal bevindt. De kerk is ook afzijdig van de hoofdassen gesitueerd, de noord-zuidgerichte Boschstraat-Waterstraat en de oost-westgerichte Gamerschestraat-Markt-Gasthuisstraat. Alleen de secundaire as Nieuwstraat-Kerkplein-Kerkstraat-Oenselsestraat scheert direct langs de kerk. Deze kenmerkende ligging heeft tot gevolg dat de kerk, ondanks zijn aanzienlijke grootte, vanaf de Markt niet te zien is en vanaf de hoofdassen eigenlijk ook maar nauwelijks, en alleen in de Kerkstraat vanaf de Gasthuisstraat en in de Nieuwstraat vanaf de Boschstraat wel zeer prominent in beeld komt. Dit zijn wat de St.-Maartenskerk betreft de belangrijkste binnenstedelijke zichtassen. Vanzelfsprekend domineren de kerk en haar toren het stadsbeeld van op afstand gezien en zijn met de Gasthuistoren de belangrijkste herkenningssymbolen of 'landmarks' van Zaltbommel.

Voor de karakteristieke afzijdige ligging bestaat nog geen verklaring, omdat van de (laat)middeleeuwse stedelijke ontwikkeling van Zaltbommel eigenlijk niets met zekerheid bekend is. Er zijn meer steden waar de grote stadskerk een vergelijkbare luwe ligging had of heeft, zoals Tiel en 's-Hertogenbosch. In die laatste stad lag de kerk zelfs buiten de eerste stadsomwalling uit rond 1200 en is ze pas bij een latere stadsuitbreiding binnen de stadsmuren gekomen. In andere steden, zoals Nijmegen en Arnhem (of Haarlem), bevindt de grote kerk zich wel zeer dichtbij of zelfs aan het marktplein. Dit moderne beeld dat de grote kerken en hun omgeving nauw verbonden zijn met het stedelijk weefsel, is echter een situatie die pas na de reformatie in de late 16e eeuw is ontstaan. Tot die tijd vormde het kerkhof, het terrein rondom de kerk, een eigen kerkelijk rechtsgebied dat volledig zelfstandig was ten opzichte van de wereldlijke rechtsmacht van de stad. Dat kerkelijke gebied werd daarom vaak als immuniteit aangeduid. In Nijmegen is nog altijd zichtbaar dat die immuniteiten door middel van een muur of een hek met roosters ook fysiek waren afge-

Afb. 5)

De ligging van de kerk en de Markt in de binnenstad van Zaltbommel, met de stadsmuur en de belangrijkste assen. (Google maps, bewerking KE)

BOVEN: plattegrond van Zaltbommel uit omstreeks 1560 door Jacob van Deventer. De kerk ligt in de gele cirkel. (Detail. Madrid, Biblioteca de España)

Afb. 6)

ONDER: in Nijmegen leidt de 16e-eeuwse Kerkboog van de Markt naar het kerkhof. Op de achtergrond steken de toren en de daken van de Stevenskerk boven de huizen uit.

Afb. 7)

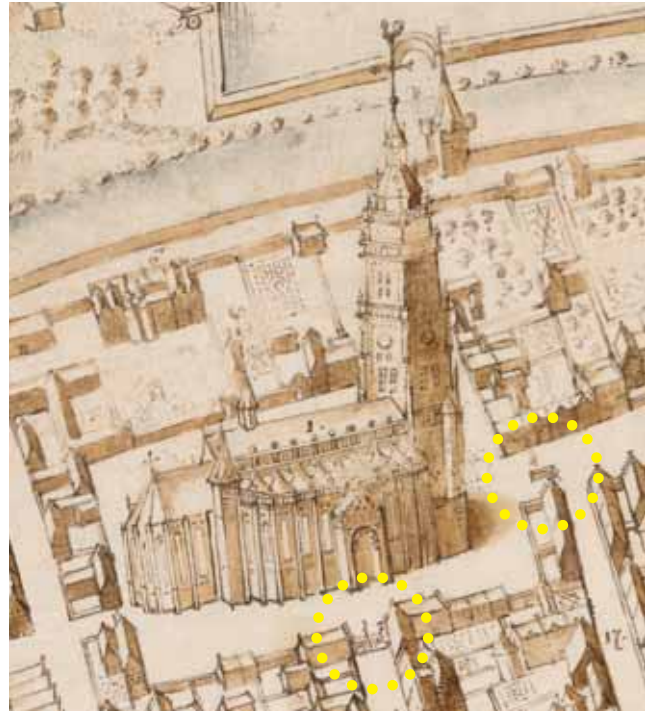
scheiden van de rest van de stad en alleen via een of enkele poorten toegankelijk waren. (afb. 7) Daarbij maakte het niet uit hoe ver of juist dichtbij het kerkelijke gebied bij het economische hart lag. Hoewel in Zaltbommel de fysieke afscheiding is verdwenen - al kunnen de hekken (en roosters?) op de kop van de Kerkstraat en de Nieuwstraat, die op een 17e-eeuwse kaart zijn afgebeeld, daar een overblijfsel van zijn (afb. 8) - is in het Kerkplein en de directe omgeving van de kerk nog altijd de middeleeuwse immunitet te herkennen.

De kerk in haar omgeving

Hoe groot de Bommelse immunitet was kunnen we niet met zekerheid reconstrueren, maar het hart werd in ieder geval gevormd door het huidige Kerkplein met omliggende percelen (afb. 9). Hier stonden rondom de kerk verschillende huizen waarin in de late middeleeuwen onder andere priesters woonden; enkele van die huizen zijn bewaard gebleven.

Deze ontstaansgeschiedenis en functie vormen de verklaring voor een belangrijk kenmerk van dit gebied: het ruime en groene karakter. In tegenstelling tot de rest van de stad en dan met name de Markt, de genoemde hoofdassen en secundaire assen als de Kerkstraat, Oen-selsestraat en de Nonnenstraat, die allemaal intensief bebouwd zijn, heeft op het Kerkplein en omgeving nooit een grote economische druk gerust. Dat bleef zo na de opheffing van de immuniteit in 1572 en daaraan zal de afzijdige ligging hebben bijgedragen. Hier bevinden zich vooral aan de noord- en zuidzijde van de kerk vrijstaande huizen met grote tuinen die, weliswaar achter tuilmuren, aan het Kerkplein grenzen. De bebouwing aan de oost- en westzijde heeft zich in de loop van de tijd iets meer verdicht tot kleine blokjes aaneengesloten bebouwing. Het kerkgebouw zelf ligt ook in het groen, alleen aan de noordwestelijke zijde grenst het direct aan de straat (route Nieuwstraat-Kerkstraat). Aan alle andere kanten wordt het gebouw omringd door een 'kerkhof' (een be-

Afb. 8) *BOVEN: detail van de stadsplattegrond van Zaltbommel door Hoet uit het begin van de 17e eeuw. Omcirkeld zijn de hekken bij de kerk. (Universiteitsbibliotheek Leiden)*

Afb. 9) *ONDER: de St.-Maartenskerk ligt in een groene omgeving. (Google earth)*

grip dat tegenwoordig vaak onterecht wordt vereenzelvigd met begraafplaats), dat bestaat uit een groot, rechthoekig met een haag omzoomd grasveld waarin verschillende bomen staan (afb. 10). Dit weerspiegelt hoogstwaarschijnlijk de toestand die ook al in de late middeleeuwen bestond en die ook op sommige andere plaatsen bewaard is gebleven, zoals in

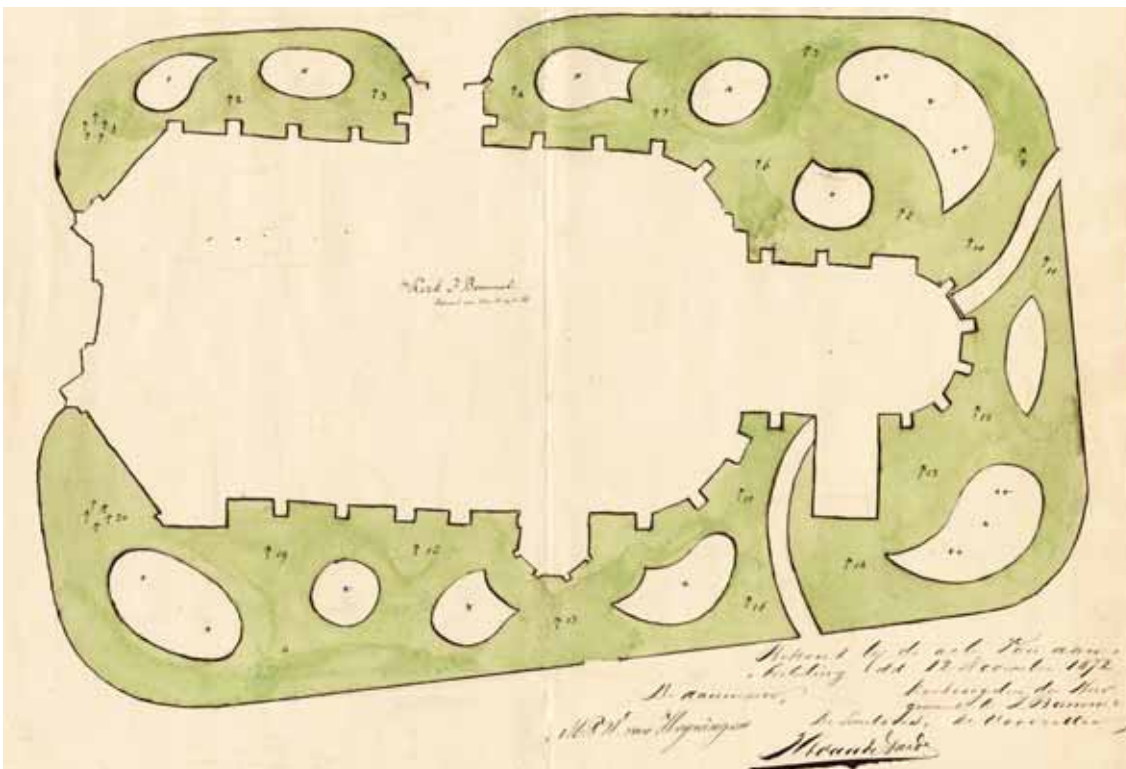

Tiel. Met de inrichting van het kerkhof werd zorgvuldig omgesprongen, zoals een ontwerp uit 1872 van François Willem de Virieu laat zien (afb. 10). Hij had eerder al de stadswallen omgevormd tot wandelpark.

Rondom het kerkhof loopt een smal straatje dat de huizen aan het Kerkplein ontsluit. Van oudsher kende de immuniteit twee hoofdtoegangen, die nog altijd het Kerkplein ontsluiten: de Nieuwstraat vanuit het westen en de Kerkstraat vanuit het noorden. Daarnaast was er nog een ondergeschikte toegang vanuit het oosten, de Statiestraat. Vanuit het zuiden was geen toegang, omdat daar de stadsmuur achter de huizen ligt. De kerk zelf is met zijn ingangen gericht op deze aloude hoofdtoegangen: het grote westportaal in de torenvoet op de

LINKS: het kerkhof ten zuiden van de kerk.
ONDER: ontwerp van F.W. de Virieu voor de herinrichting van het kerkhof. (RAR)

Afb. 10)

Afb. 11) *LINKSBOVEN: het grote noordportaal is gericht op de Kerkstraat.*

Afb. 12) *MIDDEN: de westingang in de toren is gericht op de Nieuwstraat.*

Afb. 13) *RECHTS: het kleine zuidportaal.*

Nieuwstraat en het grote noordportaal op de Kerkstraat (afb. 11, 12). Aan de zuidzijde bevindt zich ook nog een klein zuidportaal, dat geen relatie heeft met een van de ontsluitingen van het Kerkplein en van oudsher dus alleen gebruikt werd door omwonenden (afb. 13).

Conclusie

De St.-Maartenskerk ligt van oudsher in een luwe hoek van de binnenstad, ver bij het economisch hart vandaan. Het huidige ruime en groene karakter van het Kerkplein en omgeving komt voort uit de middeleeuwse immuniteit van de St.-Maartenskerk en weerspiegelt een situatie die al eeuwenlang bestaat. Met de groene inrichting werd zorgvuldig omgegaan, zoals uit een 19e-eeuws herinrichtingsplan blijkt. Ook de belangrijkste ontsluitingen van het Kerkplein, de Kerkstraat en de Nieuwstraat, gaan terug op de middeleeuwse situatie. De twee grote portalen van de St.-Maartenskerk zijn op die straten gericht.

Bisschoppelijke eigenkerk

De oudste schriftelijke gegevens die van de St.-Maartenskerk bekend zijn dateren uit de periode 1275-1280. Daarin staat ze vermeld als parochiekerk van Zaltbommel, de kerk van en voor de Bommelse burgers. Oudere bronnen zijn niet bewaard gebleven, maar ook na die tijd blijft het materiaal schaars. Uit een latere bron kan echter wel worden afgeleid dat de Bommelse kerk omstreeks 1000 een eigenkerk in bezit van de Utrechtse bisschoppen was. De kerk lag binnen het middeleeuwse bisdom Utrecht en zal ook toen al tevens als parochiekerk hebben gefungeerd. Deze oorsprong maakt aannemelijk dat een bisschop van Utrecht verantwoordelijk is geweest voor de stichting van de kerk. Maar het is evenzeer denkbaar dat de kerk door een schenking in eigendom van de bisschoppen is gekomen. Een dergelijke gang van zaken is namelijk van de nederzetting Zaltbommel overgeleverd: in 999 is die met het bijbehorende rechtsgebied en enkele andere belangrijke rechten (tol-, munt- en gruitrecht) door de Duitse keizer Otto III aan bisschop Ansfried van Utrecht geschonken. Deze rechten zijn een indicatie voor een vroege stedelijke ontwikkeling van Zaltbommel, die voorspoedig moet zijn verlopen. In de loop van de 12e eeuw kreeg de stad een aarden omwalling, die een gebied ter grootte van de huidige binnenstad omsloot. Van een kerk is bij die schenking geen melding gemaakt, waardoor we niet meer kunnen nagaan hoe, door wie en wanneer de St.-Maartenskerk was gesticht.⁴

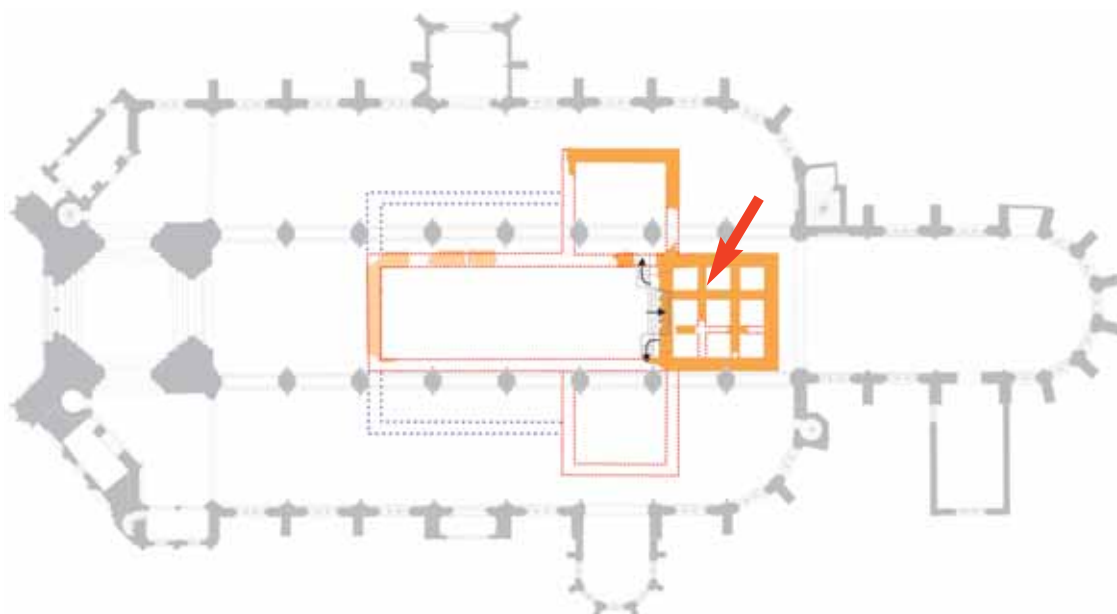
Dankzij archeologisch bodemonderzoek dat tijdens de restauratie van 1977-1985 binnen het kerkgebouw is uitgevoerd door de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB, opgegaan in de huidige Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, RCE), weten we echter zeker dat de kerk al veel eerder bestond dan uit de oudst bekende bronnen kan worden afgeleid. Bovendien was het een bijzonder kerkgebouw waarvan de resten tevoorschijn kwamen. Van het bodemonderzoek zijn verschillende opgravingstekeningen beschikbaar evenals enkele samenvattende beschrijvingen en interpretaties van de vondsten.⁵

Een kruiskerk met crypte

Op circa 3 meter onder de kerkvloer kwamen resten van funderingen aan het licht, die bij een relatief smalle, kruiskerk hebben behoord (afb. 14). De meest opmerkelijke vondst was een crypte, een soort 'onderkerk' waarboven de eigenlijke koorruimte met het hoogaltaar lag. Het vloerniveau van de crypte was aanzienlijk

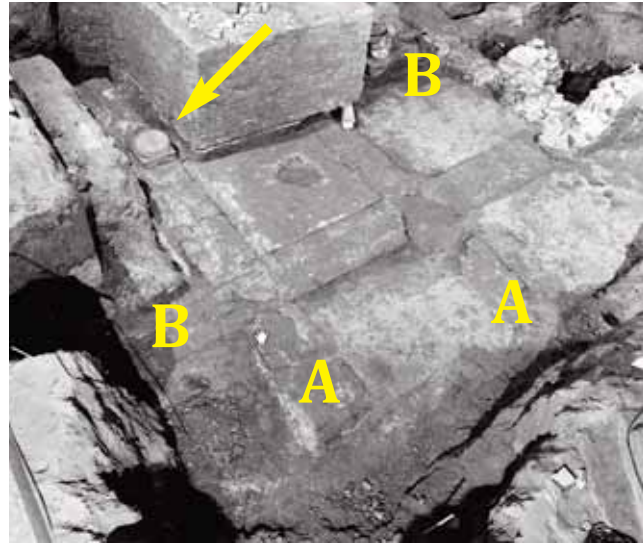
Opgegraven resten van de romaanse kruiskerk met crypte. Bij de pijl het behouden basement. (KE bewerkt naar ROB)

Afb. 14)

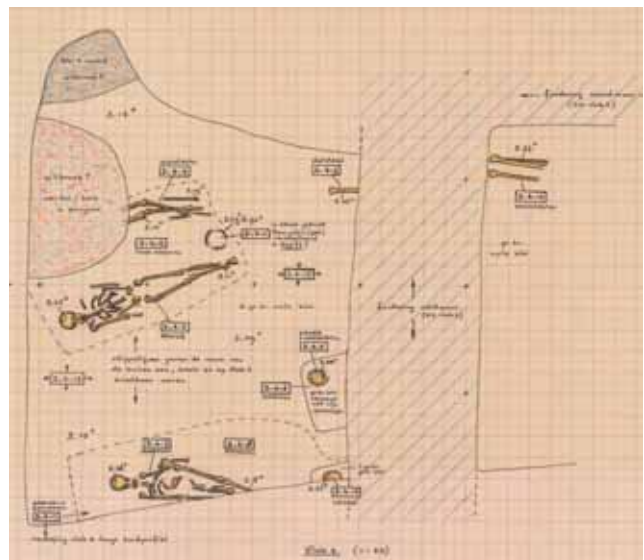
Afb. 15) *BOVEN: de 11e-eeuwse crypte in de Lebuinuskerk te Deventer.*

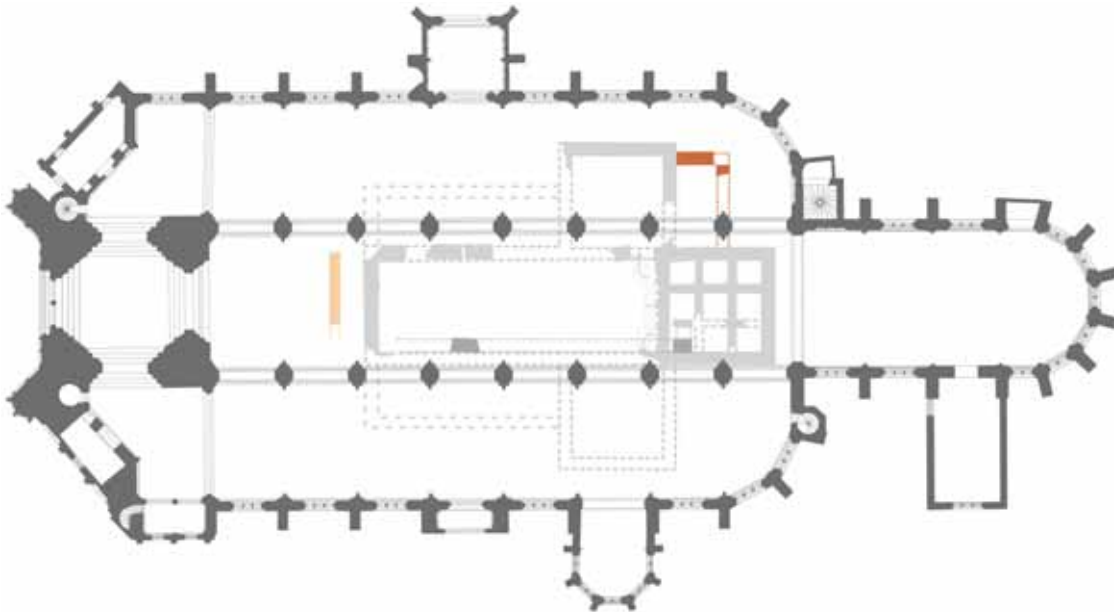
Afb. 16) *RECHTS: De resten van de crypte in Zaltbommel tijdens het bodemonderzoek. Op de kruisende funde-
ringsstroken (A-B) is nog één basement bewaard gebleven (bij de pijl). (RCE)*

lager dan in de rest van de kerk en hiervan is daarom ook enig opgaand werk bewaard gebleven. In de crypte stonden ooit vier zuilen, waarvan één basement bewaard is gebleven, waaruit blijkt dat er een stenen overwelfing was (afb. 15, 16). Dergelijke hallencrypten dateren hoofdzakelijk uit de 11e en 12e eeuw. Crypten kwamen alleen voor bij kerken die meer waren dan een gewone parochiekerk. Ze getuigen van een bijzondere verering van een heilige in die kerk, van wie in de crypte een graf was of relieken (stoffelijke resten van een heilige) werden bewaard. Die trokken pelgrims aan en de twee trappen van de Bom-melse crypte wijzen op geregeld bezoek: de ene trap vormde de ingang en de andere de uitgang. Crypten waren ook vaak begraafplaatsen voor hoogwaardigheidsbekleders, zoals machtige heren, bisschoppen, abten en anderen. We vinden ze daarom vooral bij kloosterkerken, kapittelkerken, kathedralen, of bij kerken die door belangrijke heren waren gesticht. Ook de St.-Maartenskerk moet dus een kerk met een zeker belang zijn geweest. Bij gebrek aan bronnen en vondsten die daar meer licht op hadden kunnen werpen, is niet na te gaan welk belang de kerk vertegenwoordigde.

Wanneer dit kerkgebouw tot stand is gekomen is met zo weinig resten helaas ongewis. Voor de verbanden die in het verleden zijn gelegd met de Utrechtse 'bouw bisschop' Bernold (1027-1054), die de bouw van verschillende belangrijke kerken, vaak met crypte, heeft gestimuleerd, bestaat geen bewijs. Uit het bouwmate-riaal tufsteen, ingevoerd vanuit de Eifel, en de uitvoering als overwelfde hallencrypte, blijkt dat het met zekerheid een romaans kerkgebouw was. Na de 12e eeuw zijn zelden meer nieuwe crypten gemaakt en bestaande vaak gesloopt, terwijl vanaf omstreeks 1200 hoofdzakelijk in baksteen werd gebouwd. Dit maakt als datering de (tweede helft van de) elfde eeuw

Afb. 17) *Begravingen die deels onder de westgevel van de romaanse kerk liggen. (RCE)*

vooral nog tot een redelijke veronderstelling voor de romaanse kerk in Zaltbommel.

Opgegraven resten van een bakstenen uitbreiding (rechtsboven) en een bakstenen puinspoor (links). (KE bewerkt naar ROB)

Afb. 18)

Andere bodemvondsten

De oudste bewoningssporen die bij het onderzoek binnen het huidige kerkgebouw aan het licht zijn gekomen, dateren uit de Romeinse tijd in het begin van onze jaartelling en zijn ongeveer 2000 jaar oud. Op een iets hoger niveau zijn verschillende begravingen gevonden die duiden op een begraafplaats of grafveld met een christelijke signatuur (afb. 17). Enkele graven zijn doorsneden door de fundering van de westgevel van de romaanse kerk. Dit wijst erop dat dit grafveld ouder is dan de kerk en van voor de 11e eeuw dateert. Ongeveer blijft of bij dit grafveld een kerk stond, omdat daarvan geen sporen zijn gevonden. Funderingsresten van baksteen wijzen op een bescheiden uitbreiding of verbouwing van de romaanse kerk in de 13e eeuw (afb. 18). Deze resten zijn teruggevonden in de oksel van de noordelijke dwarsarm en het koor. Ook is er een puinspoor van baksteengruis voor de romaanse westgevel, waarvoor geen verklaring is.

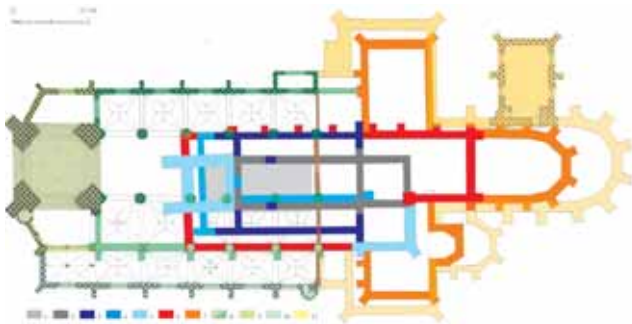
Aan andere funderingsresten van tufsteen die tijdens de opgravingen zijn gevonden, is in de verschillende beschrijvingen en interpretaties in het geheel geen aandacht besteed. Toch zijn ook die van belang voor de bouwgeschiedenis van de romaanse kerk, omdat ze duiden op een ingrijpende verbouwing.

Beperkte opgraving

In alle beschrijvingen wordt er nadrukkelijk op gewezen dat de opgravingen een zeer beperkt karakter hadden. Ze moesten op verschillende momenten worden ingepast tussen de restauratiewerkzaamheden door die in volle gang waren. Er was vooraf namelijk geen rekening gehouden met archeologisch onderzoek. Dit betekent dat slechts op enkele plaatsen binnen het huidige kerkgebouw is opgegraven, alleen in delen van het middenschip en het oostelijke deel van de noordbeuk. De ondergrond bleek verstoord door verschillende diepe grafkelders. Al met al is ook van de elfde-eeuwse kerk maar een bescheiden deel aan het licht gekomen, wat betekent dat dit kerkgebouw (veel) groter kan zijn geweest dan we nu weten.

Uit het koor ontbreken bodemvondsten volledig, want daar heeft in het geheel geen onderzoek plaatsgevonden. De restauratiewerkzaamheden daarvan waren al (te) ver gevorderd. Bovendien werd destijds geconstateerd dat ook hier de ondergrond sterk verstoord was

Afb. 19) LINKSBOVEN: opgraving in de St.-Maartenskerk in Tiel. (KE bewerkt naar Glazema)

Afb. 20) RECHTS: het oudste kerkgebouw met crypte (bij A) onder de Eusebiuskerk in Arnhem. (R. Glaudemans)

door verschillende grafkelders en begravingen, waardoor de toenmalige onderzoekers niet verwachtten nog iets te vinden. Het bodemonderzoek in de Laurenskerk in Alkmaar bijvoorbeeld toont echter aan dat ook in zo'n sterk verstoorde ondergrond toch belangrijke fragmenten bewaard kunnen zijn gebleven die van groot belang zijn voor de kennis van de (bouw)geschiedenis van de kerk.⁶

Buiten het kerkgebouw heeft evenmin archeologisch bodemonderzoek plaatsgevonden, waardoor we geen zicht hebben op welke resten zich daar onder het maaiveld bevinden. Naar verwachting zullen op het terrein rondom de kerk, net als binnen de kerkruimte, sporen van begravingen of graven te vinden zijn, omdat de begraafplaats tot 1829 bij (en in) de kerk lag. Welk deel van het kerkhof als zodanig functioneerde is op dit moment echter onbekend. Het is ook niet uitgesloten dat resten van nog oudere kerkgebouwen zich aan de rand of zelfs buiten het huidige kerkgebouw bevinden en niet, zoals bijvoorbeeld in Tiel, binnen de kerkmuren (afb. 19). Die situatie is elders geconstateerd, zoals in Arnhem bijvoorbeeld, waar de Eusebiuskerk door uitbreidingen en vernieuwingen geleidelijk is opgeschoven (afb. 20).⁷

Conclusie

Hoewel de opgravingen zeer beperkt waren, bewijzen de resultaten van het archeologische onderzoek dat onder de St.-Maartenskerk een rijk bodemarchief ligt. Daarin zijn sporen van 1000 jaar geschiedenis van de kerk bewaard gebleven, maar ook sporen van de 1000 jaar geschiedenis daarvoor. Een groot deel van dit bodemarchief is nog altijd onontgonnen. Van het bodemarchief van het terrein rondom de kerk is nog bijna niets bekend, maar het is aannemelijk dat zich daar een even rijk bodemarchief bevindt.

De stichting van het kapittel in 1303

De vorm die het huidige kerkgebouw heeft, is mede bepaald door een belangrijke verandering die in 1303 plaatsvond in de 'status' van de St.-Maartenskerk. Sinds de 12e eeuw behoorde de Bommelse kerk niet meer tot de bezittingen van de bisschop maar tot die van de thesaurier (schatmeester) van het invloedrijke domkapittel, het college van kanunniken (priesters) dat aan de Utrechtse kathedraal was verbonden. De toenmalige domthesaurier, Gerard van Nassau, richtte in 1303 samen met Bernard van Vuren, kanunnik in het grote kapittel van de Utrechtse Pieterskerk, een klein kapittel op in de St.-Maartenskerk. Naast de pastoor, want de Bommelse kerk bleef ook als parochiekerk in gebruik, kwam een college van maximaal tien kanunniken. Dat was in grootte een kwart van het aantal kanunniken in het domkapittel en de helft van het Pieterskapittel. Na Steenwijk, gesticht in 1295, was dit de tweede in een reeks nieuwe stichtingen van kleine kapittels in het bisdom. Met deze vroege kapittelstichting zien we opnieuw dat de St.-Maartenskerk in Zaltbommel een bijzonder belang moet hebben vertegenwoordigd. Welk komt echter ook ditmaal, net als bij de crypte, niet uit de bronnen naar voren. Het kapittel heeft gefunctioneerd tot de reformatie (alteratie) in 1572, toen de kerk in protestantse handen overging.⁸

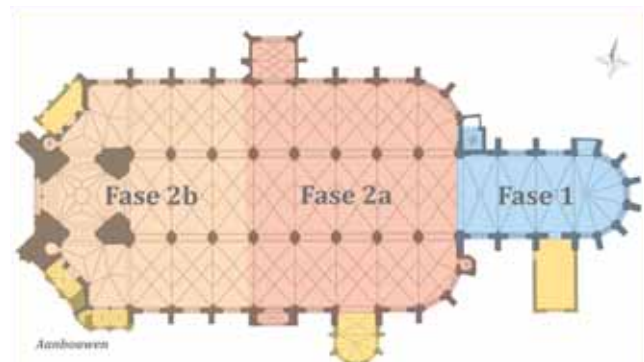
De kapittelstichting vond plaats in een stad die volop in ontwikkeling was. Al in 1104 zijn Bommelse handelaren vermeld op de lijst van de tol bij Koblenz, waar de Moezel in de Rijn stroomt, naast handelaren uit Utrecht, Deventer, Tiel en Heerewaarden. De stad kreeg in de 14e eeuw een stadsmuur die de 12e-eeuwse omwalling verving. Van die muur, waarvan de bouw waarschijnlijk omstreeks 1315 begon, zijn belangrijke delen bewaard gebleven. Het zal dus niet alleen de stichting van dit kapittel zijn geweest, maar ook de voorspoedige economische ontwikkeling van de stad die er enkele tientallen jaren later toe heeft geleid dat werd begonnen met een ambitieus bouwplan voor de kerk.⁹

Fase 1: het koor

Sinds het onderzoek van het kerkgebouw dat Joach. Beckering Vinckers in 1931 publiceerde, bevestigd door latere studies, weten we dat het huidige kerkgebouw in twee grote bouwfasen tot stand is gekomen (afb. 21). Door recent onderzoek is de bouwgeschiedenis

verder verfijnd en gepreciseerd, maar dat wordt in dit kader nog niet verder uitgewerkt.¹⁰

De eerste grote bouwfase, het oudste deel van het huidige kerkgebouw, is het eenbeukige koor dat uit de late

BOVEN: sterk vereenvoudigde weergave van de bouwgeschiedenis.

Afb. 21)

LINKS: exterieur van het koor (A), met de Varkenstoren (B) en de 'kluis' (C).

Afb. 22)

Afb. 23) *LINKSBOVEN: interieur van het koor met onder de hoge vensters de 'koorkerk'.*

Afb. 24) *LINKSONDER: twee oorspronkelijke traceringen in het koor.*

Afb. 25) *RECHTSBOVEN: het laat-14e-eeuwse koor van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch.*

Afb. 26) *RECHTSONDER: bouwsporen op de Varkenstoren van een gewelfinkassing (A), een blindvenster met maaswerk (B) en een staande tand (C) waarop de beoogde uitbreiding had zullen aansluiten.*

14e eeuw dateert. Aan de buitenzijde oogt het met zijn massieve steunberen als een solide bouwwerk van baksteen (afb. 22). Aan de binnenzijde is daarentegen dankzij de zeven sluitingszijden en de fijne detaillering van de natuurstenen profileringen tussen de smalle

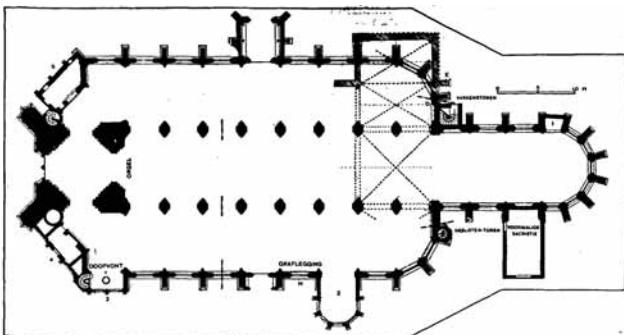

vensters het effect gecreëerd van een ruimte die door glas en niet door muren omsloten is (afb. 23). Ook zijn in enkele blindvensters de oorspronkelijke tracteringen (decoratieve vormen in de koppen van de vensters) bewaard gebleven (afb. 24).

Bovendien valt de grotere lengte van het koor op ten opzichte van gewone laatmiddeleeuwse parochiekerken: die ruimte was nodig voor de kanunniken en andere priesters die aan de kerk waren verbonden. Het Bommelse koor is door beide verschijnselen sterk verwant met andere, grote stadskerken die uit de tweede helft van de 14e eeuw dateren en dan met name met de lichtbeuken (de bovenste delen met de hoge vensters) van de koorpartijen. Ondanks onderlinge verschillen, mogen we denken aan destijds toonaangevende kerken als bijvoorbeeld de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch, de Bovenkerk in Kampen en zelfs de Domkerk in Utrecht (afb. 25). Hoewel vereenvoudigd door het weglaten van de onderbouw (de koorzijbeuken en de kooromgang die bij de grote stadskerken wel voorkomen), mag de Bommelse St.-Maartenskerk tot dezelfde hoogstaande architectuur worden gerekend.

Tegelijk met het koor is ook een traptoren gebouwd, meestal de Varkenstoren genoemd, waarin zich een zeer royaal aangelegde bakstenen wenteltrap bevindt die oorspronkelijk naar de koorzolder en -kap leidde. De toren is gesitueerd in de oksel van het koor en de aanzet voor een volgende uitbreiding van de kerk aan de noordzijde (afb. 26). Ook aan de zuidzijde bevindt zich daar een aanzet voor, zij het daar nauwelijks groter dan de maat van de koorsteunberen. Hieruit blijkt dat het van meet af aan in de bedoeling lag om na het koor ook een nieuw schip te bouwen. Dat plan is echter niet volgens die opzet tot uitvoering gekomen, waarbij het ook onzeker is welke vorm het had moeten krijgen. Meestal wordt op basis van vondsten van de genoemde Beckering Vinckers uitgegaan van een kruiskerk met een dwarsschip dat op het koor zou aansluiten (afb. 27).

Op het koor bevindt zich een eikenhouten kapconstructie die dendrochronologisch (op basis van de jaarringen) is gedateerd op 1395/1396 (afb. 28). Deze verkeert nog bijna volledig in oorspronkelijke staat. Omdat het meestal slechts enkele jaren duurde totdat het hout was verwerkt en de constructie geplaatst, mogen we ervanuit gaan dat het koor uiterlijk in 1400 onder dak was. Het dak is

LINKSBOVEN: de door Beckering Vinckers teruggevonden funderingen van een transept (dwarsschip) bij het koor.

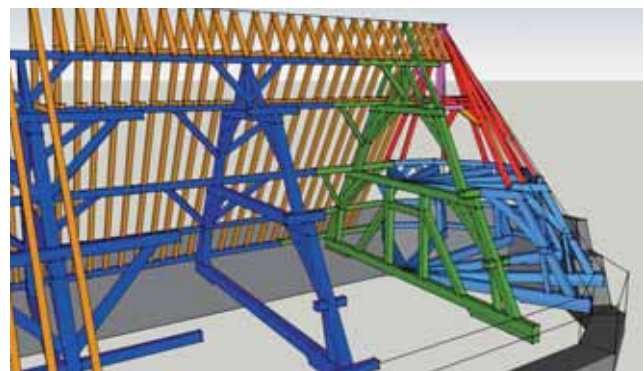
Afb. 27)

LINKSONDER: Het bovenste deel van de kapconstructie in de koorluiting.

Afb. 28)

RECHTSONDER: opengewerkte impressie van de oorspronkelijke kapconstructie op het koor. De kleuren markeren de verschillende onderdelen.

Afb. 29)

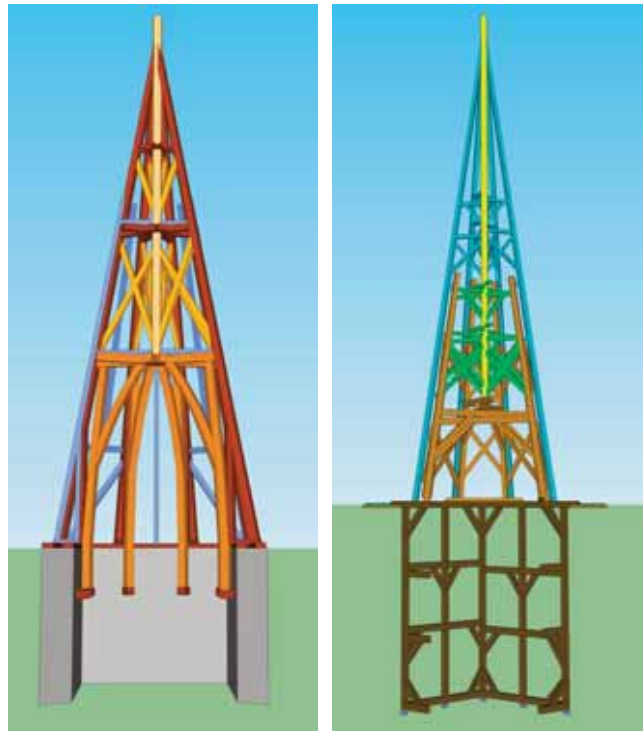

Afb. 30) *LINKSBOVEN: onderaanzicht van de spitsconstructie op de Varkenstoren.*

Afb. 31) *MIDDEN-LINKS: opengewerkte impressie van de kleine spits op de Varkenstoren.*

Afb. 32) *MIDDEN-RECHTS: opengewerkte impressie van de veel grotere noordspits van de Bergkerk in Deventer (niet op schaal ten opzichte van de Bommelse spits).*

Afb. 33) *RECHTSONDER: geschilderd kerkportret uit de 16e eeuw. Het doel ervan is onduidelijk.*

voor een groot deel opgebouwd als een gebruikelijke laat 14e-eeuwse kap met gestapelde gebinten zoals die in die tijd op grote gebouwen toepassing vond (afb. 29). In de veelhoekige koorsluiting komt echter een unieke constructie voor die sterk afwijkt van andere koorkappen uit deze tijd en waarvan nog geen andere voorbeelden bekend zijn.¹¹

De grote traptoren of Varkenstoren wordt bekroond door een naaldspits, waarvan de eikenhouten constructie dendrochronologisch is gedateerd op 1397 (afb. 30, 31). Ook deze zal rond 1400 voltooid zijn geweest. Samen met de 'tweeling' spitsen op de beide weststorens van de Bergkerk in Deventer, (afb. 32) die enkele jaren ouder zijn (dendrochronologisch gedateerd op het interval 1389-1395), behoort de Bommelse tot de oudste houten naaldspitsen die in Nederland bewaard zijn gebleven – en vooraansnog zelfs in Europa, want oudere met zekerheid gedateerde exemplaren in het buitenland zijn nog niet gevonden. De constructie van deze drie wijkt af van de latere naaldspitsen uit de 15e en 16e eeuw maar ook van de kapconstructies zoals die in de late 14e eeuw in onze streken gebruikelijk waren. Ook deze kleine spits van de St.-Maartenskerk is daardoor uniek.¹²

Fase 2: het schip en de toren

In de tweede grote bouwphase kwamen het driebeukige, basilikale schip en de imposante toren tot stand. Daarbij zijn verschillende bouwcampagnes te onderscheiden (zie afb. 21). Aansluitend op het koor is begonnen met de vijf oostelijke traveeën, waarschijnlijk meteen tot de volledige hoogte. Daarna volgden de torenvoet en de drie westelijke traveeën. Tot slot is op de torenvoet de toren gebouwd, die vermoedelijk direct werd bekroond door een naaldspits. Deze spits is verbeeld op het kerkportret dat in de kerk hangt en (enigszins vertekend) de 16e-eeuwse situatie van de kerk weergeeft (afb. 33).

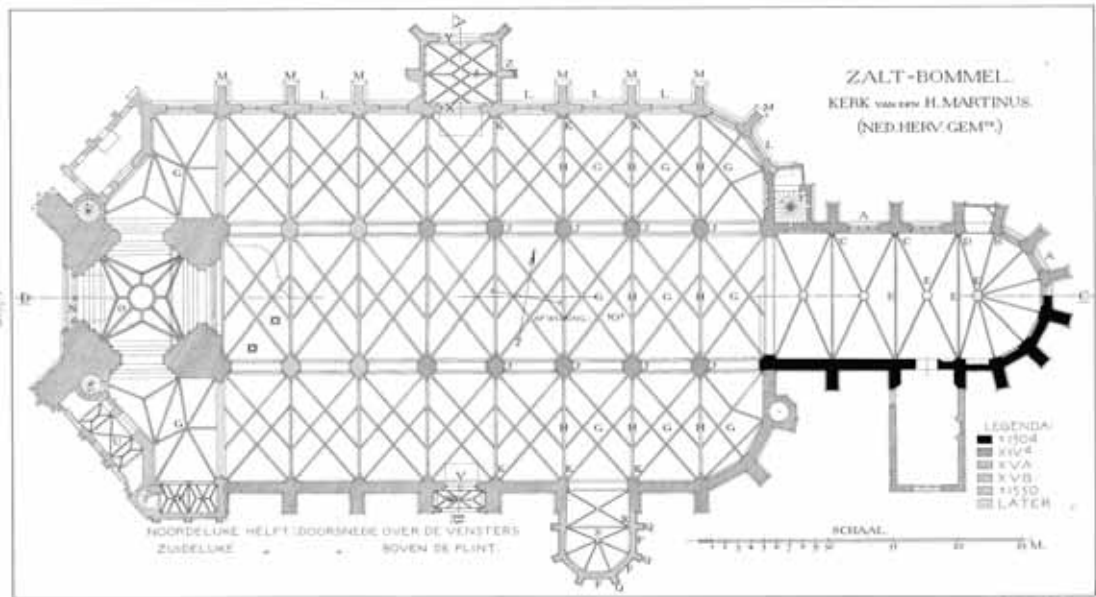
De bouw van het schip en de toren zijn in het verleden verschillend gedateerd. Aanvankelijk werd aangenomen dat de stadsbrand van 1462 de werkzaamheden had verstoord, zodat het schip pas na die tijd voltooid moest zijn. Recenter is uit dendrochronologisch onderzoek gebleken dat het hout van het oostelijke dakdeel op het middenschip in 1437-1439 was gerooid, zodat dat deel van het schip al rond 1440 gereed moet zijn geweest.¹³ Nog nader uit te werken nieuw onderzoek heeft echter uitgewezen dat het casco van het hele schip rond 1440/1445 voltooid was. De decoratieve netgewelven zijn van (iets) later tijd, misschien al van rond 1450. Omstreeks 1450 werd ook verdergegaan met de bouw van de toren, maar helaas hebben we geen houvast voor het tijdstip waarop die was voltooid: alle houtconstructies in de hoogste delen van de toren stammen uit de 20e eeuw. Het schip heeft een bijzondere vorm en ruimtewerking, die nergens anders in deze combinatie van verschijnselen voorkomt. In hoofdopzet is het een gedrukte basilikaal gebouw met lagere maar opmerkelijk brede zijbeuken en een hoger middenschip met een vensterbanktriforium (loopgang) onder de lichtbeuk (de hoge vensterzone, afb. 34). Opvallend is de beëindiging van de zijbeuken aan de oostzijde als gehalveerde veelhoekige

LINXS: het basilikale middenschip met bij (A) de arcade of scheibogen naar de zijbeuk, bij (B) het triforium en bij (C) de vensters van de lichtbeuk. Afb. 34)

RECHTS: de veelhoekige sluiting van de noordbeuk aan de oostzijde. Afb. 35)

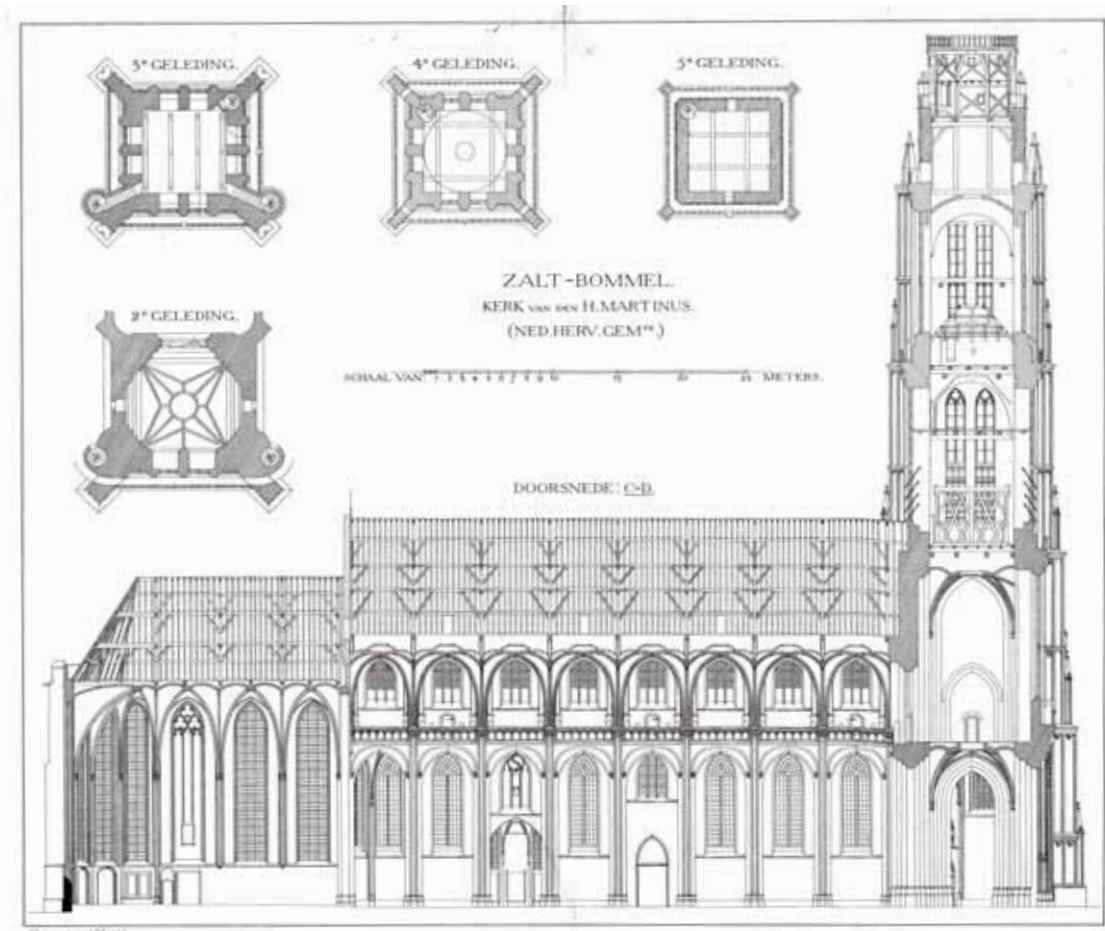
Opmetingstekeningen van de St.-Maartenskerk uit het begin van de 20e eeuw. (RCE)

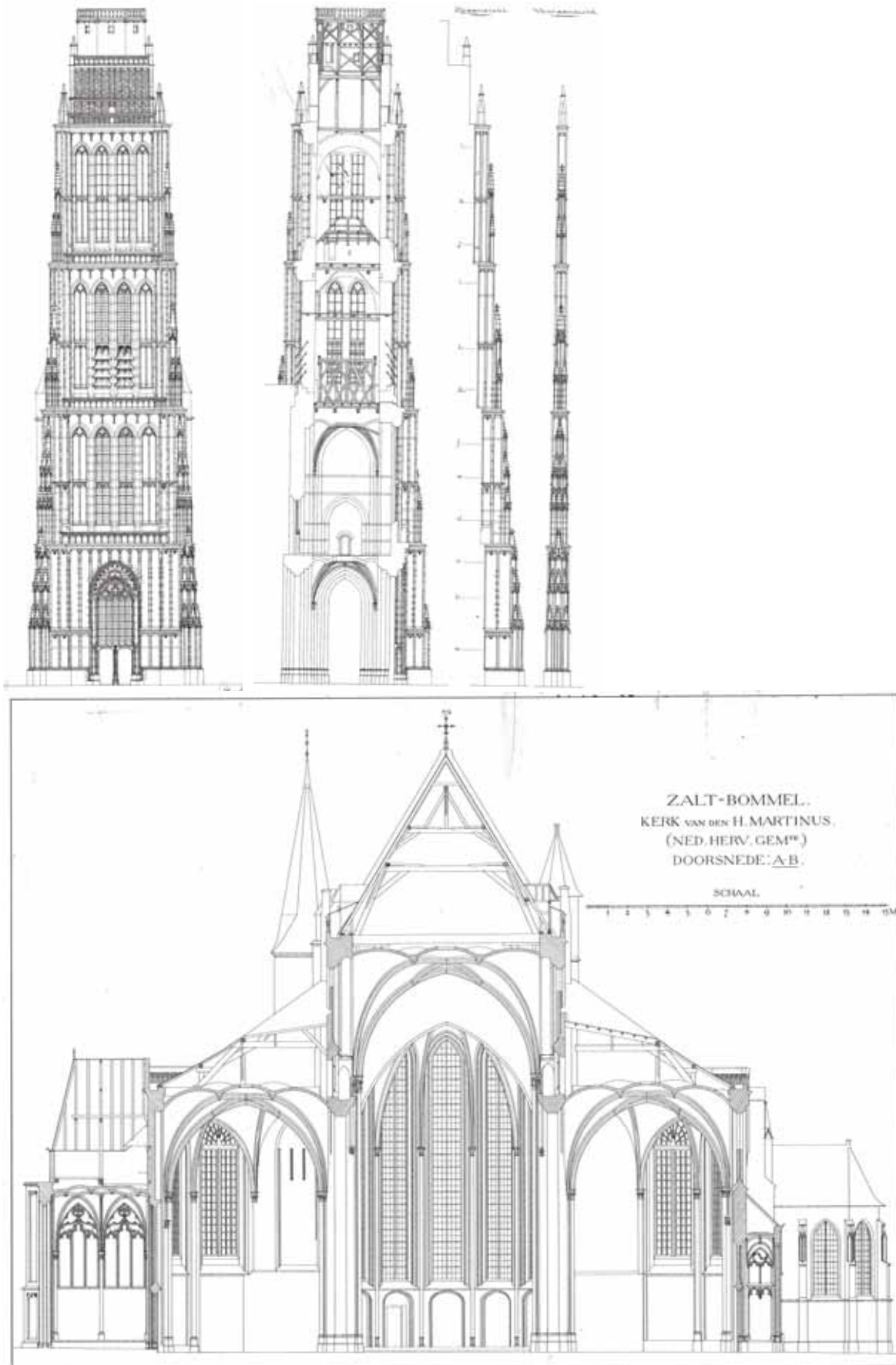
LINKSBOVEN: plattegrond.

LINKSONDER: lengtedoorsnede en plattegronden van de torenverdiepingen.

RECHTSBOVEN: westgevel en doorsnede over de toren, aanzichten van de steunberen.

RECHTSONDER: dwarsdoorsnede over het schip, het noordportaal (links) en het zuidportaal.

sluitingen en hetzelfde geldt voor de afgeschuinde gevels aan de westzijde (afb. 35, 36). In deze schuine gevels komen 'lepe' vensters voor, waarbij het venster als het ware is vervormd om een rechte uitvoering te krijgen gezien vanuit de Nieuwstraat. In enkele blindvensters zijn voorbeelden van de oorspronkelijke traceringen bewaard, die een 'modernere' vormgeving hebben dan die in het koor (afb. 37).

Karakteristiek is ook de volledige integratie van de torenvoet in de kerkruimte. De torenhal heeft dezelfde hoogte als de zijbeuken en is met grote bogen volledig geopend op zowel het middenschip als die zijbeuken. Aan de schipzijde heeft de torenvoet van de Bommelse kerk twee trapkokers, waarin alleen de noordelijke een 'open wenteltrap' heeft van natuursteen terwijl de andere koker leeg is gebleven (afb. 38). Zo'n open trap komt weinig voor bij laatmiddeleeuwse kerken.

Ook enkele andere kerken hebben een of enkele van deze verschijnselen in min of meer verwante vorm, zoals de St.-Maartenskerk in Tiel, de St.-Maartenskerk van Doesburg, de St.-Petrus en Pauluskerk in het Duitse Kranenburg (achter Nijmegen), de Maria-Hemelvaartkerk in Kleef (D) en de St.-Victorsdom in Xanten (D.). Ze zijn in het verleden daarom gerekend tot de 'school' van de Nederrijnse gotiek, waarin de 15e-eeuwse bouwmeester Gisbert Schairt uit Xanten – die in Zaltbommel geboren zou zijn – een belangrijke rol wordt toegeschreven.¹⁴

Op het middenschip is de oorspronkelijke kapconstructie uit de jaren '30 van de 15e eeuw bijna ongeschonden bewaard gebleven (afb. 39). Aan de westzijde van de kap zijn restanten van een tijdelijke houten gevel bewaard gebleven, waaruit blijkt dat de torenvoet aanvankelijk niet hoger was dan de muren van het middenschip en het schipdak er bovenuit stak. De oorspronkelijke kappen op de zijbeuken zijn niet meer aanwezig. Ze werden in de 16e eeuw in drie fasen, dendrochronologisch gedateerd tussen 1544 en 1569, volledig vernieuwd (afb. 40). Zo waren ze, weliswaar enkele keren verbouwd, tot in het begin van de 20e

Afb. 36) *RECHTSBOVEN: de afgeschuinde westzijde van de noordbeuk. De bakstenen kapel is in de 20e eeuw volledig herbouwd. Erboven het 'lepe' venster met de 20e-eeuwse 'lepe' tracering.*

Afb. 37) *RECHTSONDER: twee oorspronkelijke traceringen in het schip.*

Afb. 38) *LINKSONDER: de natuurstenen 'open trap' in de torenvoet.*

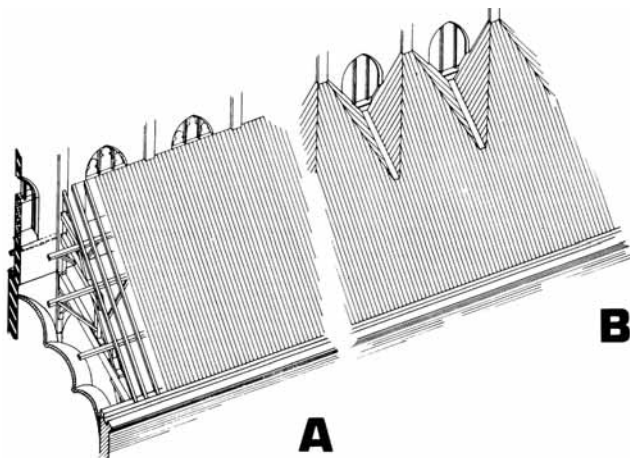

BOVEN: de 15e-eeuwse kapconstructie op het middenschip.

Afb. 39)

LINKS: de 16e-eeuwse kappen op de zijbeuken (A) zijn later verbouwd (B) en rond 1940 grotendeels vervangen door de huidige dwarsdaken. (Boot 1988)

Afb. 40)

ONDER: de hoge eerste torenverdieping.

Afb. 41)

eeuw nog bewaard. De huidige kappen stammen grotendeels uit 1937, waarin alleen de onderste balken van de 16e-eeuwse kappen zijn opgenomen.¹⁵

De toren heeft opmerkelijk hoge verdiepingen (afb. 41). Net als de torenhal was ook de eerste verdieping oorspronkelijk op de kerkruimte geopend, hier echter alleen met een (nu dichtgemetselde) lage boog naar het middenschip. Op de tweede verdieping staat de klokkenstoel uit omstreeks 1455 (afb. 42). De eikenhouten constructie is enkele keren aangepast, onder meer vanwege de door brand ingestorte torenspitsen in de 16e en 17e eeuw. Er hangen door dezelfde oorzaken geen middeleeuwse klokken meer in de klokkenstoel, de huidige drie dateren uit 1634 (twee) en 1669

(zie hoofdstuk 2). De vierde hangt hoog in de open derde verdieping en stamt uit 1696 (afb. 43).¹⁶ Hier bevindt zich onder de gevelopeningen een kapje uit omstreeks 1700 en ook het hoge koepelgewelf is uit die tijd (afb. 44).

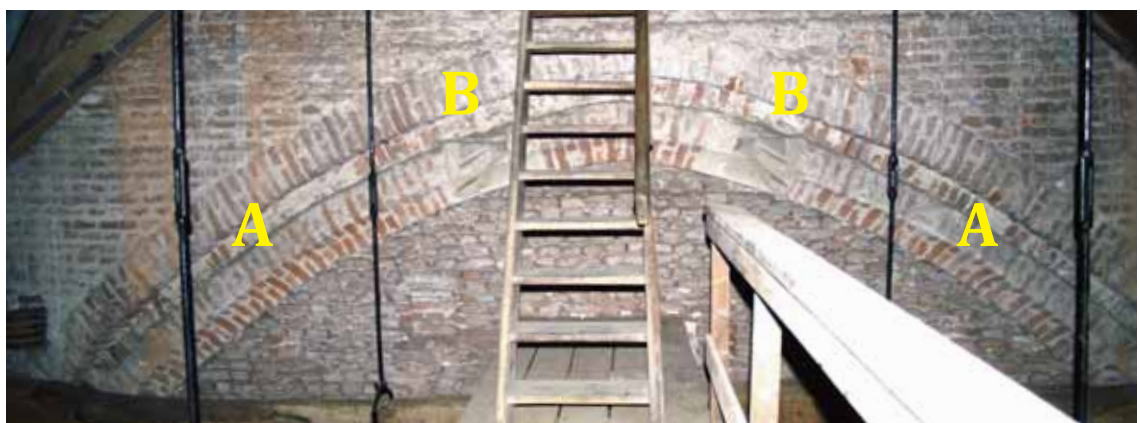
Door de gewijzigde bouwplannen is het middenschip aanzienlijk hoger geworden dan het koor, ondanks het feit dat het voor een basilikale kerk een tamelijk gedrukte vorm heeft. Het voornemen bestond echter om het koor te vernieuwen tot dezelfde hoogte als het middenschip. De

Afb. 42) *RECHTSBOVEN: de 15e-eeuwse klokkenstoel.*

Afb. 43) *MIDDEN-LINKS: de derde torenverdieping met koepelgewelf en de vierde klok.*

Afb. 44) *MIDDEN-RECHTS: kapconstructie uit omstreeks 1700 onderin de derde torenverdieping.*

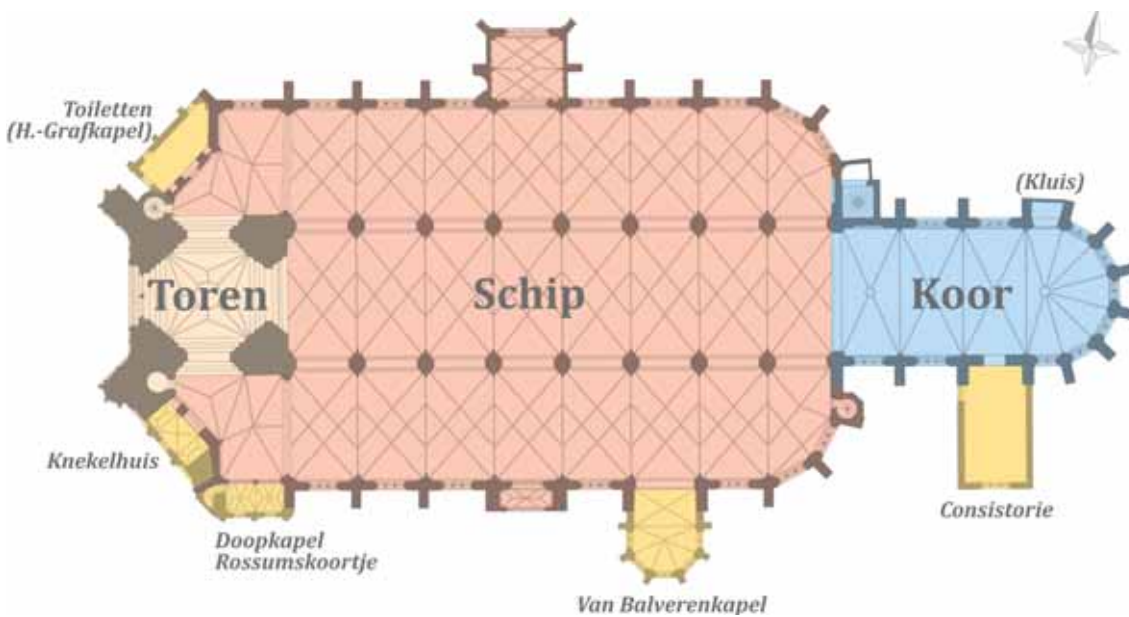
Afb. 45) *ONDER: de 15e-eeuwse triomfboog (A) met twee aanzetten voor de gewelfribben (B) van het nooit gerealiseerde nieuwe koor.*

nieuwe, maar ongebruikte 15e-eeuwse triomfboog (de boog waarmee het koor is geopend op het schip) bevindt zich boven de nog functionerende, oude 14e-eeuwse (afb. 45). Uiteindelijk is dat plan niet doorgezet.

De aanbouwen (kapellen)

Een belangrijk kenmerk van de Bommelse St.-Maartenskerk zijn de later aan het schip aangebouwde kapellen (afb. 44). De oudste daarvan is de Van Balverenskapel aan de zuidzijde, die al voor de altaarstichting in 1436 moet zijn voltooid. Later in de 15e en in de 16e eeuw kwamen daar nog enkele bij: de doopkapel annex het Rossumskoortje tegen de zuidbeuk, het knekelhuis bij de toren aan de zuidzijde en de in de 20e eeuw volledig herbouwde Heilig-Grafkapel (nu toiletten) bij de toren aan de noordzijde (afb. 45). De

BOVEN: plattegrond met de benaming van de aanbouwen of kapellen. Afb. 46)

LINKS: de doopkapel annex het Rossumskoortje heeft twee verdiepingen. Afb. 47)

ONDER: rijke gewelven op de verdieping van het Rossumskoortje. Afb. 48)

Afb. 49) *Het in de 16e eeuw verhoogde deel van de kluis met de moderne stalen trap.*

bouwdata van de verschillende kapellen zijn niet bekend.¹⁷

Kenmerkend voor de latere kapellen zijn de decoratieve gewelfvormen, die nog net weer wat rijker zijn vormgegeven dan de netgewelven in de drie beuken van het schip en het noordportaal, en het stergewelf in de torenhal (afb. 48). Verder kwam omstreeks 1410 tussen twee steunberen van het koor een kleine aanbouw, waarin de zeer vrome Aleid van Veen zich als kluizenares heeft laten opsluiten (zie afb. 22). Ze heeft het niet lang volgehouden, want al in 1413 had ze de kluis verlaten en in 1416 kreeg ze zelfs verlof om het gebouwtje te verkopen. In de 16e eeuw is het verhoogd en voorzien van een lessenaarsdakje. Tegenwoordig is deze ruimte geïntegreerd met de koorkruisruimte en voorzien van een stalen wenteltrap als tweede toegang tot het dak van de 'koorkerk' (afb. 49).¹⁸

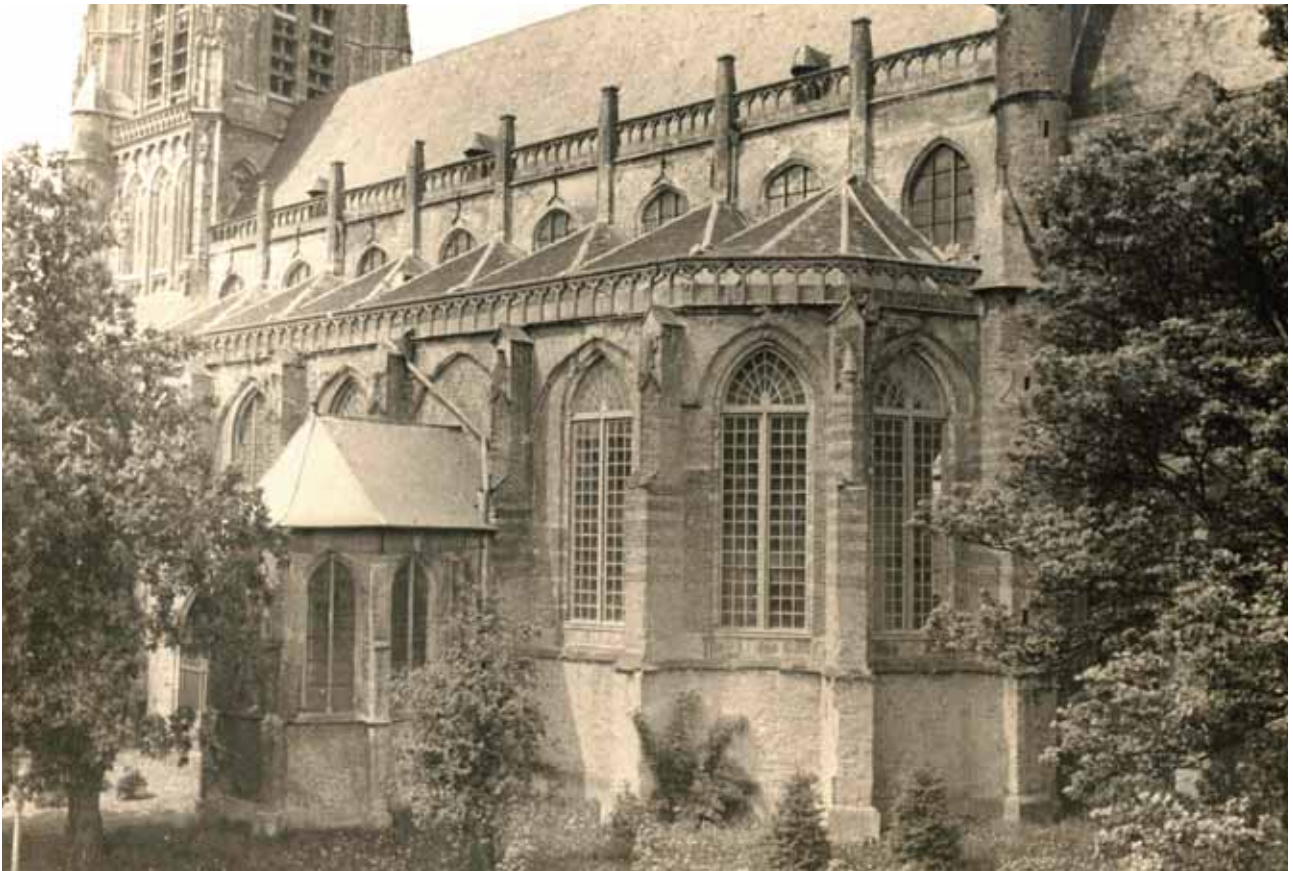
Verbouwingen en restauraties

Sinds de reformatie in 1572 wordt de St.-Maartenskerk gebruikt voor de protestantse eredienst en heeft het gebouw geen uitbreidingen meer gekregen. Wel is in 1852 de laatmiddeleeuwse sacristie naast het koor vervangen door de iets grotere maar ook iets lagere, witgepleisterde consistorie met het houten neogotische venster (afb. 50). Deze aanbouw is tijdens de restauratie van 1977-1985 inwendig sterk verbouwd.

Gedurende eeuwen had het kerkgebouw te lijden onder weer en wind en gebrek aan onderhoud, waarbij vooral gevelmaterialen en vensters op eenvoudige wijze zijn vernieuwd (afb. 51). In de nieuwe houten vensters uit de 19e eeuw kwam glas-in-lood met helder, ongekleurd glas, zoals waarschijnlijk ook voordien al het geval was. Uiteindelijk hebben drie restauratiecampagnes plaatsgevonden. Eerst is van 1907-1917 de toren gerestaureerd en vervolgens van 1937 tot 1943 de kerk (afb. 52). De restauratie van het schip moest tijdens de Tweede Wereldoorlog noodgedwongen worden gestaakt. Van 1977 tot 1985 bleek een derde restauratie noodzakelijk, waarbij niet alleen de restauratie van het schip werd voltooid maar ook de toren opnieuw is gerestaureerd. Dat laatste kwam vooral neer op het herstellen van problemen die door de vorige restauratie waren ontstaan.¹⁹ Het huidige

Afb. 50) *Het neogotische venster in de consistorie.*

BOVEN: de kerk omstreeks 1930. De toren is al gerestaureerd maar het schip nog niet. (RAR)

Afb. 51)

ONDER: tussen de grotendeels nieuwe buitenbekleding en traceringen is alleen in het Knekelhuis de verweerde situatie van voor de restauratie gehandhaafd.

Afb. 52)

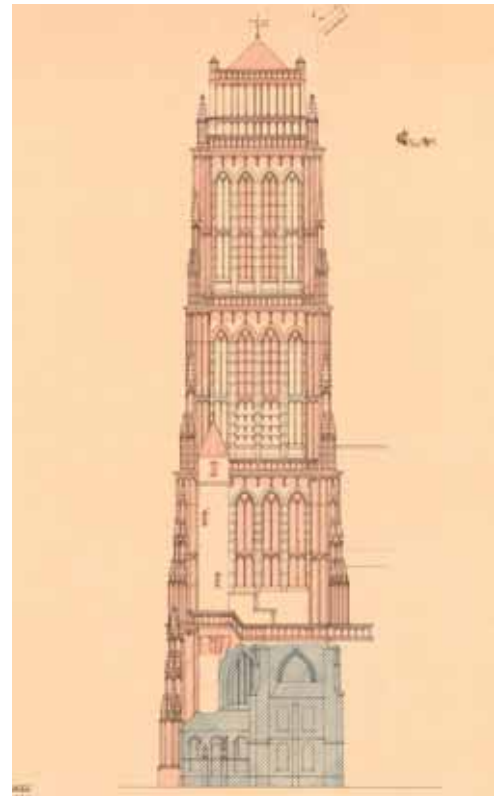

voorkomen van het exterieur van de kerk is zodoende vooral het resultaat van de restauraties in de 20e eeuw en is een reconstructie van het middeleeuwse beeld van de kerk, voor een belangrijk deel geïnspireerd op wat nog aanwezig was.

In de gevels is door de restauraties het nodige veranderd. De kern is opgebouwd van bakstenen, maar in het schip heeft de zichtzijde gedeeltelijk een tufstenen bekleding. Van de zijbeuken zijn grote delen van die bekleding vernieuwd, alleen de gevel van het knekelhuis is zeer terughoudend gerestaureerd met behoud van de oude situatie. De bakstenen voormalige H.-Grafkapel werd echter volledig gesloopt en herbouwd (afb. 53). In de lichtbeuk was de tufstenen bekleding in de loop van de tijd grotendeels vervangen door baksteen en die werd opnieuw voorzien van een tufstenen bekleding. In de torengelvels zijn andere natuursteensoorten eveneens vernieuwd, maar bijvoorbeeld ook de oorspronkelijke gebeeldhouwde kopjes vervangen door nieuwe (afb. 54, 55). Ook zijn op veel plaatsen de natuurstenen bekroningen van de steunberen vernieuwd. Op enkele blindvensters na (zie afb. 37), waren de traceringen in de andere vensters in de loop van de tijd vervangen door houten ramen. De huidige natuurstenen traceringen zijn allemaal uit de 20e eeuw.

Afb. 53) *LINKSBOVEN: de sloop van de voormalige H.-Grafkapel tegen de torenvoet. (RAR)*

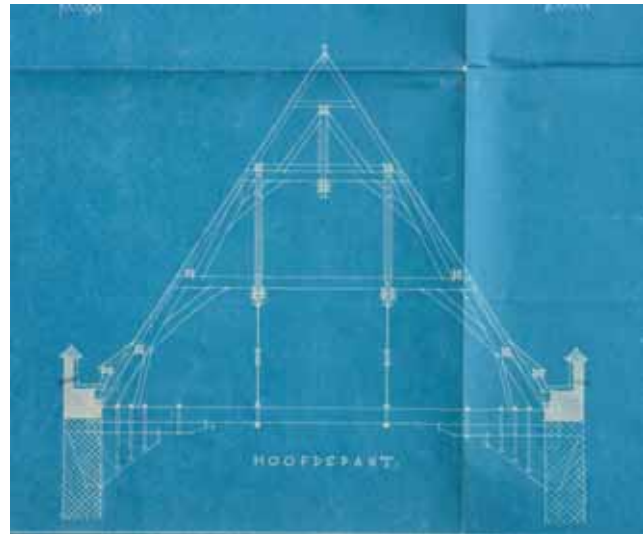
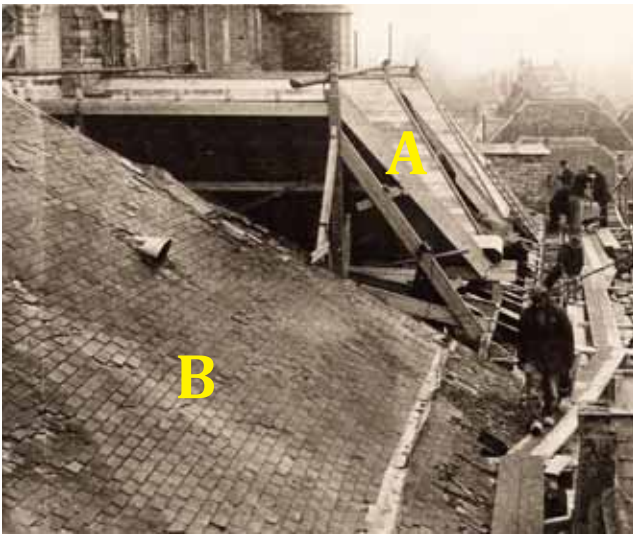

Afb. 54) *RECHTS: restauratietekening van de zuidzijde van de toren met in rood aangegeven alles wat moest worden vernieuwd. Dat was niet onaanzienlijk. (RCE)*

Afb. 55) *ONDER: de oorspronkelijke (links) en vernieuwde (rechts) gebeeldhouwde kopjes aan de toren. (RCE)*

LINKSBOVEN: bij de bouw van de nieuwe zijbeuksdaken (A) werden de oude (B) geleidelijk gesloopt. (RAR)

Afb. 56)

RECHTSBOVEN: bouwtekening uit 1939 van de constructie die aan de oude koorkap werd toegevoegd. (RCE)

Afb. 57)

MIDDEN: de koorkap had tot de herstelwerkzaamheden in 2003 nog de oorspronkelijke, laat 14e-eeuwse 'tussenfloring' (in het verlengde van de gele pijl).

Afb. 58)

LINKSONDER: de 'koorkerk' is ingebouwd in het koor.

Afb. 59)

De ingrijpende wijziging van de zijbeuksdaken is al beschreven (afb. 56), maar ook in het koordak was een ingreep noodzakelijk. Om de problemen op te lossen die in de loop van de tijd waren ontstaan is omstreeks 1939 in de laat 14e-eeuwse kapconstructie een nieuwe constructie gevoegd, die het geheel aanzienlijk versterkt (afb. 57). Dankzij deze keuze (invoegen maar niet vervangen) bestaat de oude kap nog. Doordat er een betonnen ring over de koormuren heen is aangelegd, moest wel het onderste deel van de oude kap wijken. In 2004 is bij een restauratie van dit dak helaas een uniek onderdeel ongemerkt gesloopt en in een andere vorm vernieuwd (afb. 58).²⁰

Tijdens de restauratie van 1977-1985 is in het koor, onder de vensters en tot

aan de triomfboog, naar ontwerp van architectenbureau Van Hoogevest een plafond of dak met verdiepingsvloer aangebracht. Daaronder werd een ruimte gecreëerd, de 'koorkerk' (of 'winterkerk', afb. 59). Deze ruimte voor divers gebruik kan eenvoudig verwarmd worden. De positie refereert aan een historische situatie, omdat tussen koor en schip van meet af aan een lage (op ooghoogte) fysieke scheiding stond. Door het dak laag te houden bleef de zichtas schip-koor wel bewaard en zijn de gewelven goed zichtbaar. Ook zijn de koorvensters vrijgehouden. Dankzij schuine glasvlakken valt licht direct in de koorkerk maar zijn ook de koorgewelven vanuit de ruimte waarneembaar. De constructie is reversibel aangebracht, wat betekent dat het weer verwijderd kan worden in principe zonder schade aan het kerkgebouw. In 2018 is in die winterkerk op pragmatische wijze een ruimte afgescheiden voor de kindernevendienst.²¹

Conclusie

Hoewel dit overzicht slechts op hoofdlijnen is, komt er wel een duidelijk beeld uit naar voren. Het kerkgebouw verkeert nog grotendeels in zijn laatmiddeleeuwse toestand, die wat het koor betreft ruim 600 jaar oud is en voor het schip en de toren ruim 550 jaar. Alleen de gedeeltelijk vernieuwde gevels met vernieuwde steunbeerbekroningen en de venstertraceringen weerspiegelen een laatmiddeleeuws beeld dat tijdens de 20e-eeuwse restauraties is gereconstrueerd, geïnspireerd op de oorspronkelijke situatie. De tot de bouwtijd teruggaande schilderachtige vorm en ruimtewerking van de kerk en haar toren zijn zeldzaam. Het koor sluit aan bij de architectuur van de grote stadskerken uit de late 14e eeuw en het schip en de toren vormen een hoogtepunt in de zogenoemde Nederijmse gotiek. Ook de rijkdom aan decoratieve gewelven is een belangrijk kenmerk van de St.-Maartenskerk. Op de kerk is een reeks van oorspronkelijke kapconstructies bewaard gebleven, die op het middenschip, het koor en in de spits op de Varkenstoren een zeldzame tot unieke constructieve opbouw hebben. In de toren getuigen de laatmiddeleeuwse en de latere houtconstructies, waaronder de 15e-eeuwse klokkenstoel, van de schade veroorzaakt door de in de 16e en de late 17e eeuw ingestorte torenspitsen. Op de zijbeuken zijn in de reeks 20e-eeuwse dwarskappen alleen restanten bewaard gebleven van de al in de 16e eeuw volledig vernieuwde daken.

Het interieur

De gebruiksgeschiedenis van de St.-Maartenskerk kent tot op heden slechts één ingrijpende omslag, die in 1572 plaatsvond. Tot dat jaar was het zoals we al eerder zagen een intensief gebruikte, laatmiddeleeuwse kapittel- en parochiekerk. Er was een groot aantal priesters aan verbonden: de pastoor, de kanunniken van het kapittel en de priesters die voor de bediening van specifieke altaren waren aangesteld. Allemaal verzorgden ze dagelijks een aanzienlijk aantal verschillende missen. Voor dit gebruik is de kerk ook gebouwd. Met de reformatie (of alteratie) in 1572 verviel deze katholieke functie en kwam de kerk in protestantse handen. Alhoewel het kerkelijke gebruik doorging, veranderde de wijze waarop sterk. De priesters en altaren verdwenen en het woord van God kwam centraal te staan. Het gebouw is sindsdien veel leger en stiller, met alleen op zondagen en hoogtijdagen erediensten die door de dominee worden voorgegaan. Bepaalde liturgische handelingen bleven wel doorgang vinden, zoals dopen, huwen en begraven.

Met de reformatie onderging het interieur een ingrijpende verandering en die ontwikkeling kunnen we in de St.-Maartenskerk nog altijd zien. Niet alleen de altaren verdwenen, maar geleidelijk ook andere inrichtingselementen. De kerk moet tot 1572 vol hebben gestaan met beelden, schilderijen, priesterbanken, offerblokken, kaarsen enzovoorts. Een indruk van die rijkdom geven bijvoorbeeld nog altijd de muur- en gewelfschilderingen en de restanten van de koorbanken, maar ook de bouwsculptuur. Na de reformatie namen geleidelijk nieuwe meubels de lege plaatsen in de kerkruimte in, zoals de preekstoel met dooptuin en de herenbanken. Zo ontstond het huidige protestantse kerkinterieur.²²

Bouwsculptuur: kapitelen, kraagstenen en sluitstenen

Kenmerkend voor laatmiddeleeuwse kerken en dus ook de St.-Maartenskerk is het rijke beeldhouwwerk op kapitelen, kraagstenen en sluitstenen. We vinden ze hoofdzakelijk op de pijlers, bij de aanzetten van de gewelven en op de knooppunten van de gewelfribben (zie afb. 1, 34, 35, 60). Deze bouwsculptuur is onlosmakelijk verbonden met het kerkgebouw doordat ze onderdeel vormt van de architectuur, de opbouw en vormgeving van zowel het exterieur als het interieur. We zien daar dan ook de bouwfasering van de kerk in terug, herkenbaar in de zich ontwikkelende vormgeving van het beeldhouwwerk.

In het interieur draagt de bouwsculptuur bij aan de geleding en de decoratie van de kerkruimte, mede dankzij de integratie in de geschilderde afwerking van muren en gewelven. Vaak is er sprake van een weergave van bladeren, zoals bij de laat-14e-eeuwse kapitelen in het koor en veel kapitelen uit omstreeks 1440 in het schip en de toren. Soms ook zijn ze voorzien van menselijke figuren met attributen, zoals in de Van Balverenkapel (afb. 61).

Vier voorbeelden van kapitelen, van links naar rechts: (1) in het koor, (2) in het middenschip, (3) in de gevel van de zuidbeuk en (4) in de pijler aan de zuidbeukzijde.

Afb. 60

Afb. 61) *LINKS: een van de acht combinaties van een kapiteel met bladwerk (boven) en een kraagsteen met figuratieve voorstelling (onder) in de Van Balverenkapel.*

Afb. 62) *RECHTSBOVEN: de vier sluitstenen in het koor.*

Afb. 63) *RECHTSONDER: neogotische gewelfschildering in het koor tijdens de restauratie (verwijderd 1977-1985). (RCE)*

Deze voorstellingen waren meestal gebaseerd op bijbelse teksten, heiligenlegenden of fabels en weerspiegelden vaak de functie die de ruimte had. Bij deze kapel is de interpretatie helaas onduidelijk. Ook de interpretatie van de vier sluitstenen in het koor (afb. 62), waarop van oost naar west Christus als rechter bij het Laatste Oordeel, een voorstelling van Maria die het Christuskind zoogt, Antonius Abt en Laurentius zijn weergegeven, roept vragen op. Immers, het is opmerkelijk dat Martinus in dit rijtje ontbreekt, toch de patroonheilige van de kerk.²³ In het schip zijn geen sluitstenen aanwezig (vermoedelijk zijn ze wel bedoeld maar nooit aangebracht) en in de kapellen en portalen zijn ze alleen voorzien van bladwerk.

Muur- en gewelfschilderingen

Het huidige kerkinterieur is als het ware een feest van kleur dankzij de in oorsprong laatmiddeleeuwse muur- en gewelfschilderingen (zie bijvoorbeeld afb. 23, 34 en 35). Het betreft zowel architectuurbeschilderingen als figuratieve voorstellingen en teksten. Ze waren tot omstreeks 1850 zichtbaar gebleven en zijn pas in die tijd weggewerkt achter een kalk-

Afb. 64)

BOVEN: gereconstrueerde gewelfschildering tussen gekopieerde in het middenschip.

Afb. 65)

ONDER: bij alle schilderijen zijn letters geplaatst volgens deze legenda.

LINKS: 16e-eeuwse muurschildering van de heilige Christoffel in de noordbeuk.

Afb. 66)

laag en in neogotische vorm als het ware 'overgeschilderd'. Tijdens de laatste restauratie van 1977-1985 bleek het fysiek onmogelijk om de 19e-eeuwse gewelfschilderingen te handhaven (afb. 63). De laatmiddeleeuwse gewelfschilderingen konden echter wel worden gerestaureerd en zijn waar nodig aangevuld en gekopieerd (afb. 64). Dat is door de restaurator Willem Haakma Wagenaar met een subtiel systeem aangeduid (afb. 65). Ook schilderijen die al eerder waren teruggevonden zijn toen gerestaureerd.

Tijdens de restauratie is ook ontdekt dat de schilderijen bepaald niet allemaal uit dezelfde tijd stammen. Er zijn toen verschillende fasen onderscheiden, zowel van voor als na de reformatie in 1572. Het beeld wordt tegenwoordig vooral bepaald door de kleurrijke architectuurbeschildering uit omstreeks het midden van de 15e eeuw (fase 2), die na de

Afb. 67) *BOVEN: de gewelvschilderingen in de koor-sluiting zijn onderdeel van een beeldprogramma.*

Afb. 68) *ONDER: gewelvschildering in de noordbeuk van de heilige Sebastiaan. (RCE)*

voltooiing van het kerkgebouw tot stand is gekomen. In het koor en het oostelijke deel van het schip komen echter nog enkele oudere schilderijen voor (fase 1). Verschillende andere zijn daarentegen te dateren in de late 15e of de vroege 16e eeuw (fase 3, afb. 66). Ook na de reformatie in 1572 zijn enkele nieuwe schilderijen aangebracht.

In de laatmiddeleeuwse periode vormden de figuratieve schilderijen vaak beeldprogramma's, zoals nog altijd in het koor is te zien (afb. 67).

Hier hebben ze betrekking op het lijden en de triomf van Christus. Andere hielden verband met de plaats van de altaren. Onder de gewelvschildering van de heilige Sebastiaan in de noordbeuk bijvoorbeeld zal bij de pijler het aan hem gewijde altaar hebben gestaan van de gelijknamige broederschap, een van de twee schutterijen van Zaltbommel (afb. 68). Op

deze manier kunnen we zelfs de laatmiddeleeuwse inrichting van de kerk tot op zekere hoogte reconstrueren.²⁴ Al met al weerspiegelt de kleurrijke afwerking van de kerkruimte een gebruiksgeschiedenis van ongeveer zes eeuwen.

De zerkenvloer

Begraven in de kerk was tot de Franse tijd (1795-1813) heel gewoon voor de welgestelde burgers van Zaltbommel. Dat kon zowel in een graf als een grafkelder plaatsvinden. Bij later hergebruik of het ruimen van graven zullen de beenderen zijn verzameld in het knekelhuis. Om vooral hygiënische redenen werden na de Franse tijd nieuwe begraafplaatsen aan de rand van of buiten de bebouwde kom aangelegd, daartoe bij wet verplicht. Zo-doende is in 1810 de begraafplaats Bossche poort in gebruik genomen, die op een van de bolwerken van de Bommelse vesting ligt. Begraven in de kerk vond echter nog tot 1829 plaats. Nadien moeten de graven zijn geruimd en het knekelhuis leeggemaakt, waarbij de beenderen zijn verzameld in nieuwe grafkuilen en kelders. Een aantal (of misschien zelfs alle) grafkelders bleef wel bewaard, want die zijn tijdens het archeologisch onderzoek in de jaren '80 nog aangetroffen (afb. 69). Hoe dit bij de St.-Maartenskerk allemaal precies is verlopen, is echter vooralsnog niet bekend.

Bijgevolg bevindt zich in de vloer van de St.-Maartenskerk een zeer aanzienlijk aantal oude grafzerken, waarvan opmerkelijk veel nog van vóór de reformatie in 1572 dateren. De oudste is uit 1401. Daartussen ook de nodige van kanunniken en andere priesters, die herkenbaar zijn aan de afbeelding van een kelk en een hostie (afb. 70). De meeste zerken zijn van donkergrijze hardsteen (Naamse steen) ver-

BOVEN: grafkelder in het middenschip boven de voormalige crypte tijdens de opgravingen in de jaren '80. (RCE)

Afb. 69)

LINKS: hardstenen grafzerk uit 1447 van kanunnik Rolof Gheritsz, met boven het wapenschild de kelk en hostie. Hij is na 1600 ook voor andere begravingen gebruikt gezien de latere inscripties. (RCE)

Afb. 70)

vaardigd, slechts enkele van crèmekleurige Bentheimer zandsteen (afb. 71). Overwegend zijn inscripties en wapenschilden in reliëf op de zerken afgebeeld, afbeeldingen van menselijke figuren komen nauwelijks voor (afb. 72). De graven bleven na de reformatie vaak bij dezelfde familie in gebruik of gingen op andere families over. Daarop wijzen de later toegevoegde inscripties op de zerken. Een enkele is toen zelfs gemaakt van een oude altaarsteen, herkenbaar aan de wijdingskruisjes in de vier hoeken en in het midden (afb. 73). Ook zijn verschillende zerken verzaagd tot kleine tegels in een soort standaardformaat, waarbij restanten van inscripties zichtbaar zijn gebleven (afb. 74). Veel vermoedelijk nieuwe hardstenen tegels van datzelfde formaat hebben nu eens minimale inscripties, dan weer merktekens of letters, of geheel niets (afb. 75). Mogelijk behoorden de tegels met letters tot de graven die in eigendom waren van de kerk zelf.

Karakteristiek voor de huidige vloer in het schip is de grote afwisseling in formaten, de hoge ouderdom, het hergebruik van de zerken en de onregelmatige spreiding (afb. 76). Ook het grote aantal kleine graftegels met en zonder inscripties is typerend voor de St.-Maartenskerk. Dit gevarieerde beeld gaat terug tot de laatmiddeleeuwse periode, zoals we zien op een zerkenplattegrond uit de 16e eeuw (afb. 77),

Afb. 71) RECHTS: grafzerk van Bentheimer zandsteen uit 1506 van Jan Morinck Ghijsbertsz. (RCE)

Afb. 72) ONDER: grafzerk uit 1557 van Wolter van Baexen en Peterke van Echtelt. (RCE)

LINKS: altaarsteen die in 1587 is hergebruikt als grafzerk voor Gerrit Jacopsen Foecken. (RCE)

Afb. 73)

BOVEN: tot tegel verzaagde grafzerk uit 1611 gezien de onvolledige inscriptie. (RCE)

Afb. 74)

ONDER: drie voorbeelden van de inscripties in de graftegels. Met een tekst (links, uit 1706 voor Mettie Aldens), een wapenschild met handmerk (midden) en alleen een hoofdletter (rechts). (RCE)

Afb. 75)

en is dus al minstens 400 jaar oud. Daaruit blijkt dat in tegenstelling tot sommige andere kerken na de reformatie in de St.-Maartenskerk geen regelmatige verkaveling is gemaakt met rijen standaardzerken. Wel werd de vloer regelmatig geëgaliseerd, zoals in

1785 en 1801, waarbij de zerken weer op hun oude positie terugkwamen. Ze dekten immers de graven en de (ingangen tot de) grafkelders. Vanaf 1829 vonden geen begravingen meer in de kerk plaats en zijn de graven geruimd. Daarmee verdween weliswaar de noodzaak om de zerken op hun oorspronkelijke positie te handhaven, maar een globale vergelijking van de 16e-eeuwse zerkenplattegrond met die uit 1983 (bestaande en nieuwe toestand, afb. 79), maakt aannemelijk dat een aanzienlijk aantal zerken nog altijd op hun oude plaats ligt. Tijdens de laatste restauratie van 1977-1985 blijkt dus het historische

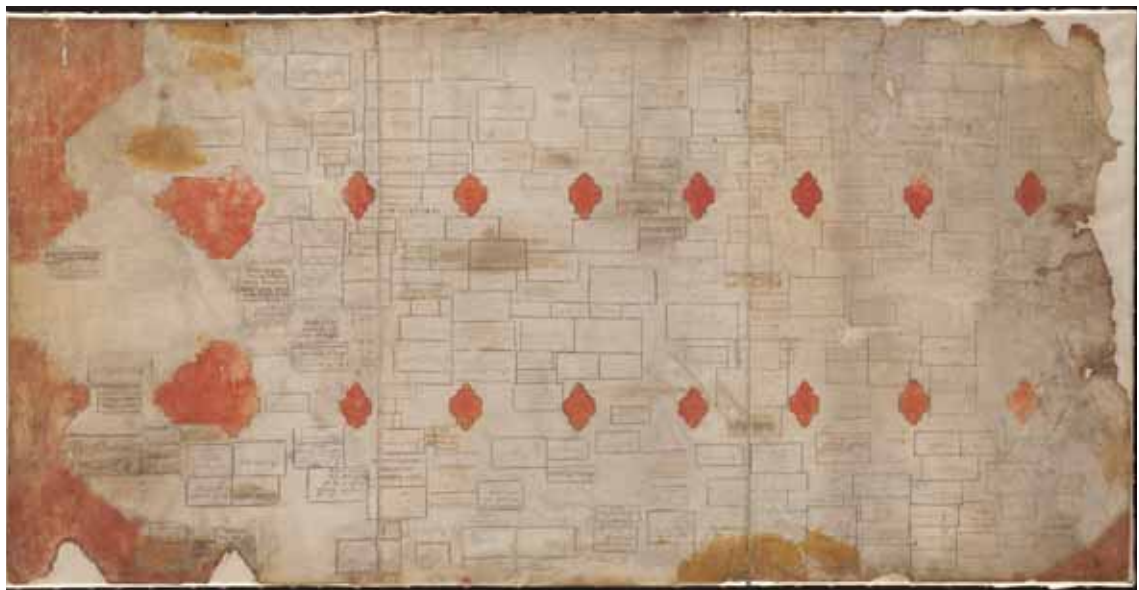

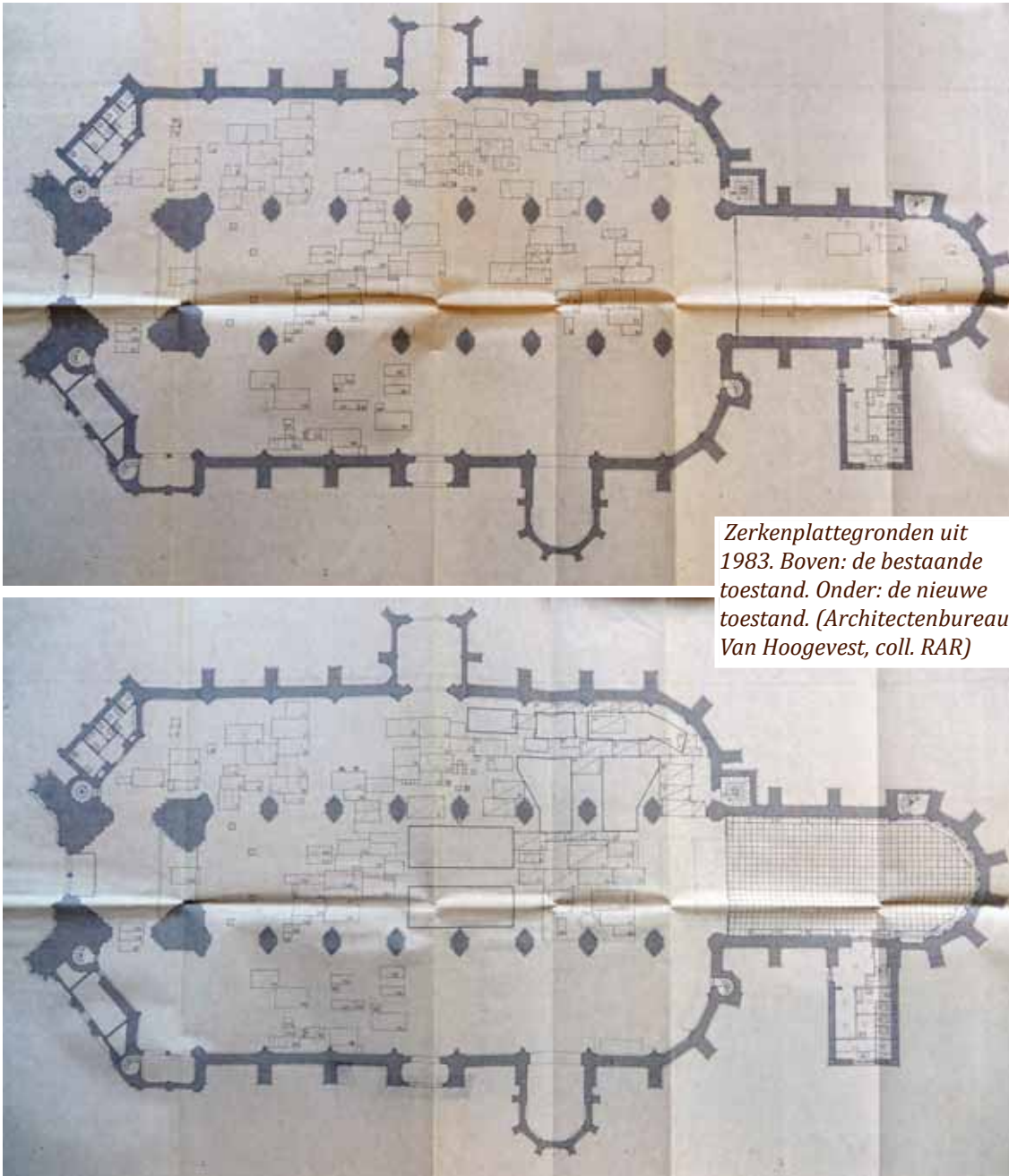
Afb. 76) BOVEN: de vloer bij de preekstoel in het schip.

Afb. 77) MIDDEN: zerkenplattegrond van het schip uit de 16e eeuw. (RAR)

Afb. 78) ONDER: de vloer in het koor in 1911 met slechts enkele grafzerken. (RCE)

Zerkenplattegronden uit 1983. Boven: de bestaande toestand. Onder: de nieuwe toestand. (Architectenbureau Van Hoogevest, coll. RAR)

Afb. 79)

beeld gehandhaafd, waarbij het tiental zerken dat uit het koor naar het schip werd verplaatst in dit beeld is ingepast (afb. 78, 79). In het schip zijn in ieder geval die zerken weggehaald die zich op de plaatsen van het archeologisch bodemonderzoek bevonden, de andere zijn misschien blijven liggen. Misschien is dat laatste er de verklaring voor dat in 1983 niet alle zerken zijn vastgelegd (zo ontbreekt bijvoorbeeld de fraaie zerk van Wolter van Baexen, afb. 72, die voor de doopkapel ligt). De verwijderde zerken lijken vervolgens weer grotendeels op hun oude positie te zijn teruggelegd. Waarschijnlijk zijn toen ook de graftegels meer bij elkaar gegroepeerd dan vermoedelijk voorheen het geval was. In het koor kwam omstreeks 1980 ten behoeve van de winterkerk een nieuwe betonvloer met vloerverwarming en convectorsputten, afgedekt door nieuwe (de huidige) hardstenen tegels. Ook de herbouwde aanbouw met de toiletten (voormalige H.-Grafkapel) en de begane grond van de consistorie kregen in die tijd een betonvloer. In de consistorie werd bovendien een nieuwe houten verdiepingsvloer gemaakt met een houten trap.²⁵

Inrichting en inventaris

De basis voor de huidige inrichting van de kerkruimte is gelegd tijdens de restauratie van 1977-1985. Toen is de 19e-eeuwse preekkerk die we al op een bankenplan uit 1852 zien, bijna volledig ontmanteld (afb. 80, 81, 82). Uiteindelijk behield alleen de dooptuin met de preekstoel, het hart van de preekkerk, zijn oorspronkelijke plaats. De overhuifde herenbanken in de noordbeuk zijn echter verschoven tot vlakbij de buitenmuur en ook de opstelling van de hergebruikte kerkbanken is veranderd. De kolombank schuin tegenover de preekstoel is toen verdwenen, de kerkbanken achter de preekstoel waarschijnlijk al eerder, omstreeks 1930. Veel recenter is ook deze situatie gewijzigd, doordat de kerkbanken zijn vervangen door moderne stoelen (afb. 83). De positie van die verdwenen banken is nog afleesbaar aan de vlonders. Of andere inrichtingsstukken in of na de restauratie eveneens zijn verplaatst, zoals verschillende schilderijen, kan in dit beperkte kader niet worden nagegaan. Daarnaast zijn enkele nieuwe elementen toegevoegd, zoals afgenomen muur- of gewelfschilderingen die nu als 'schilderijen' zijn opgehangen. De kerkinventaris wordt hier slechts op hoofdlijnen aan de orde gesteld, liturgische voorwerpen van de kerkelijke gemeente blijven volledig buiten beschouwing.²⁶

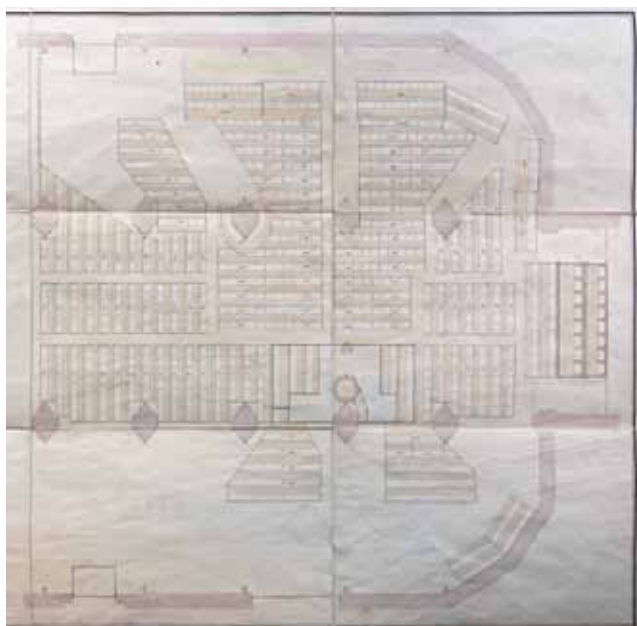
- Meubilair

Tot de in oorsprong oudste meubelstukken in de St.-Maartenskerk behoort de eikenhouten magistraats- of regeringsbank, die tegenwoordig met

Afb. 80) LINKSONDER: bankenplan uit 1852. (RAR)

Afb. 81) RECHTSBOVEN: de inrichting in 1940. (RAR)

Afb. 82) RECHTSONDER: de herenbanken in de noordbeuk in 1962. (RCE)

BOVEN: de preekkerk in de middenbeuk.

Afb. 83)

LINKS: de magistratsbank.

Afb. 84)

zijn rug tegen de winterkerk staat. Hierin namen de stadsbestuurders plaats tijdens de kerkdienst. Deze bank is in 1597 opgebouwd van belangrijke delen van de middeleeuwse kanunnikenbanken. De overhuiving is in 1736 toegevoegd, maar in 1944 versmald tot het huidige formaat. Van de laatmiddeleeuwse kanunnikenbanken (of koorbanken) zijn twee wangen met aan beide zijden afbeeldingen van in totaal zes heili-

gen, acht zetels met opklapbare zittertjes ('misericordes') en armleuningen ertussen, een deel van het rugschot met traceringen en delen van het voorschot hergebruikt. Ze zijn te dateren in de eerste decennia van de 15e eeuw, vlak na de voltooiing van het koor. De verbouwing tot magistratsbank is kenmerkend voor het hergebruik en daarmee de continuïteit van laatmiddeleeuwse meubels na de reformatie. In dit geval zal waarschijnlijk hebben meegespeeld dat ze een zekere status bezaten. Met de plaatsing onder de triomfboog nam deze bank de functie van een eerdere koorafscheiding over.²⁷

In het protestantse kerkinterieur vormt de dooptuin de kern van de eredienst. Hier bevinden zich binnen het doophek, die de dooptuin omheint, de preekstoel, het doopvont en de banken van de kerkelijke ambtsdragers. Deze samenstelling is ook in de St.-Maartenskerk aanwezig, al staat het vont tegenwoordig buiten de dooptuin (afb. 85). Het eenvoudige houten doophek is vermoedelijk in 1603 vervaardigd door meester Adam, met een in de 18e of 19e eeuw vernieuwd deurtje. De houten preekstoel is een imposant, rijk gedecoreerd meubelstuk samengesteld uit een voet, een kuip en een klankbord met een torenachtige opbouw. Kenmerkend zijn onder meer de gedraaide zuiltjes en de enge lenkopjes. De preekstoel is opgebouwd uit onderdelen die uit verschillende perioden stammen. Zo heeft de kuip van de preekstoel als opschrift '1679', vervaardigd door Dirck van Loon uit 's-Her-

Afb. 85) De doopkuip met de preekstoel en aan weerszijden een bank.

togenbosch, en uit de bronnen is bekend dat de lijst van het klankbord in 1737 is vergroot. Ook zijn er onderdelen uit onder meer 1594 in verwerkt. Aan de kuip is een koperen lezaar bevestigd die ook uit 1679 zal dateren en hetzelfde kan gelden voor de 17e-eeuwse koperen voorzangerslezaar aan het doophek.²⁸ In de noordbeuk zijn vier eikenhouten, overhulde herenbanken van verschillende groottes opgesteld en in de zuidbeuk twee, die plaats boden aan andere leden van de Bommelse elite (afb. 86, 87). Zo was er naast de reeds genoemde magistraatsbank een bank voor aftredende magistraten, waarin bijvoorbeeld ook burgerkapiteins mochten plaatsnemen. Mogelijk vervulde de grootste bank van deze vijf, met de gebogen overdekking, die functie (al wordt ook verondersteld dat de situatie net omgekeerd was). Deze bank bestaat uit twee rijen zitplaatsen, schotten, zuilen en een rijk vormgegeven overhulving en is met een opschrift gedateerd in MDCLXXIX (1679). Gezien de overeenkomsten in de decoratieve vormgeving met de kuip van de preekstoel mag deze herenbank eveneens worden toege-

BOVEN: vier herenbanken in de noordbeuk. Afb. 86)

MIDDEN: twee herenbanken in de zuidbeuk. Afb. 87)

LINKSONDER: eenvoudige bank in de noordbeuk, mogelijk een van de vrouwenbanken. Afb. 88)

schreven aan Dirck van Loon uit 's-Hertogenbosch. De vijf andere houten, overhuifde banken zijn kleiner en eenvoudiger. De drie met de gedraaide zuilen zullen uit de 17e eeuw dateren, waarvan één uit een dubbele rij en twee uit een enkele rij zitplaatsen bestaan. De andere twee banken dateren vermoedelijk uit de 18e eeuw en zijn beide opgebouwd uit een dubbele rij zitplaatsen. Van een van beide zou alleen het rugschot nog oorspronkelijk zijn en voor de rest tijdens de restauratie in 1980 tot stand zijn gekomen. Tot slot staat in de noordbeuk nog een eenvoudige omkaste bank zonder hoog rugschot of overhuiving (afb. 88).²⁹ In de huidige situatie ontbreken de kerkbanken, omdat die sinds 2020 op een andere locatie in de stad staan. Deze vurenhouten banken zijn in oorsprong 19e-eeuws, vermoedelijk

zijn ze al in de periode 1804-1809 gemaakt door de Bommelse timmerman J. van Leeuwen (afb. 89). In 1815 is sprake van het 'bruineren' van de banken, wat erop wijst dat toen de donkerbruine houtimitatiebeschildering is aangebracht die er tot de restauratie in 1977-1985 op zat. Bij de ontmanteling van de kerkinrichting tijdens deze restauratie zijn de oude houten vlonders vonder de banken verwijderd, is de oude donkere beschildering vervangen door een nieuwe, lichtbruine houtimitatiebeschildering (vergelijk afb. 81) en ten behoeve van een beter comfort zijn ook de rugleuningen schuiner gezet. Ook de voorschotten voor de eerste rij zijn herplaatst. Voor de enigszins gewijzigde opstelling van de banken sinds die tijd is een betonvloer gestort, waarop nieuwe houten vlonders met verwarmingselementen liggen.³⁰

De drie hoofdingangen hebben in 1612 elk een houten tochtportaal gekregen (afb. 90). Deze datering is samen met andere teksten op de portalen geschilderd en kwam tijdens de restauratie (1977-1985) weer aan het licht. Kenmerkend is de architectuur-

Afb. 89) *BOVEN: de kerkbanken in het middenschip in 2007.*

Afb. 90) *MIDDEN: de drie tochtportalen bij de westingang in de toren (links), het noordportaal (midden) en het zuidportaal (rechts).*

Afb. 91) *ONDER: de kist in de zuidbeuk.*

beschildering, waarin de dubbele deur aan de lange kerkzijde van de portalen en de enkele deuren aan de korte zijden zijn opgenomen. De huidige beschildering is een kopie die op de restanten van de oorspronkelijke beschildering is aangebracht.³¹

Een bijzonder stuk is een houten kist in de zuidbeuk, die vermoedelijk uit de 16e eeuw dateert en nog van voor de reformatie kan zijn (afb. 91). De

functie ervan is niet overgeleverd, maar gezien de sloten zal het als een veilige opberg-ruimte voor waardevolle spullen hebben gediend.³²

- De doopvonten

Er is nog een ander inventarisstuk dat van voor de reformatie stamt, namelijk het natuurstenen bekken van een doopvont in het Rossumskoortje (afb. 92). Het heeft een achzijdige vorm met op alle zijden bijbelse voorstellingen, waarvan zes uit het oude en twee uit het nieuwe testament. De decoratie is overwegend laatgotisch van vorm, maar zeer bijzonder is de verweving daarin van elementen uit de vroege renaissance. Het bekken is in 1534 tot stand gekomen. Het moderne voetstuk waarop het bekken staat is vermoedelijk tijdens de restauratie in 1977-1985 gemaakt. Het vont is sinds de reformatie in 1572 niet meer als zodanig in gebruik en diende in de 19e eeuw zelfs als kalkkuip.³³

Van de doopvont(en) sinds de tot in de 19e eeuw is niets bewaard gebleven. In 1849 kwam in de dooptuin bij de preekstoel een neogotisch houten doopvont, in de vorm van een zogenoemd 'lantaarndoopvont' (afb. 93). In dit type vont kon het doopwater met een kaars verwarmd worden. Het is geschonken door de Bommelse familie Kreet de Virieu. Het zilveren doopbekken in het vont stamt uit 1886 en is geschonken door de Bommelse familie Van der Linden de Hartogh. In 2020 is het vont, na jarenlange afwezigheid sinds de restauratie, in de kerk teruggekeerd. Thans is het opgesteld naast de dooptuin, echter zonder het doopbekken.³⁴

LINKS: het 16e-eeuwse doopbekken op een moderne voet.

Afb. 92)

RECHTS: het lantaarndoopvont.

Afb. 93)

- De orgels

De belangrijkste blikvanger in de St.-Maartenskerk is het grote orgel dat in de scheiboog tussen de torenhal en het middenschip staat (afb. 94). De rijkgedecoreerde orgelkas in Lodewijk XVI-vormen gaat hoog op voor de oostmuur van de toren tot vlak onder het gewelf van het middenschip. Het is in 1783-1786 gebouwd door Andries Wolfferts uit Rotterdam en in 1796 verbeterd en uitgebreid door Antonius Heijneman uit Nijmegen. Daarbij zijn enkele pijpen uit het 16e-eeuwse orgel van Matthijs Verhofstad hergebruikt, dat sinds 1631 hier stond. In 1860 is het door N.A. Naber uitgebreid en in 1905-1906 licht gewijzigd. De naoorlogse modernisering door de firma De Koff had niet het gewenste resultaat,

Afb. 94)

Het grote orgel uit de late 18e eeuw.

Het kleine orgel in de koorkerk.

Afb. 95)

zodat tijdens de kerkrestauratie (1977-1985) ook het orgel weer in zijn oude toestand werd teruggebracht door de firma Blank uit Herwijnen. Toen kreeg de kas ook weer zijn oorspronkelijke mahonie-rode kleur terug. Het orgelbalkon wordt gedragen door vier natuurstenen zuilen, de houten achterwand heeft een dubbele deur en is voorzien van een marmerimitatieschildering en op deze wand en het plafond zijn stucwerk ornamenten in Lodewijk XVI-stijl verwerkt.

Voor de koorkerk is in 1984 bij orgelmaker Reil uit Heerde een klein pijporgel aangeschaft (afb. 95). In 2008 is

dit koororgel door dezelfde firma gerestaureerd en iets uitgebreid.³⁵

- Tekstborden en schilderijen

In de noordbeuk vlak bij de toren hangt tegen de buitenmuur een schilderij op linnen dat een vogelvlucht van de Bommelerwaard weergeeft ten tijde van het beleg van Zaltbommel in 1574 (afb. 96). Het zal enige tijd later, zo tussen 1575 en 1600 zijn geschilderd en is in 1878 aan de kerk geschonken. Een tweede, identiek schilderij hangt in Museum Stadskasteel in Zaltbommel. De ene wordt als een kopie van de ander beschouwd, maar welke van de twee ouder is en wie ze heeft geschilderd is onbekend.

Verder hangen in de noordbeuk drie predikantenborden die volgens het opschrift zijn gemaakt in 1985 (afb. 97). Op deze panelen zijn de namen van de predikanten sinds de reformatie in 1572 aangegeven, maar ook van enkele 'wegbereiders' die al voor 1572 protestantse denkbeelden verkondigden. In de zuidbeuk hangt een bord met een vermanende tekst ontleend aan twee bijbelboeken (afb. 98). Het paneel is volgens het opschrift in 1615

Schilderij van het beleg van Zaltbommel in 1574. (Het gaat linksonder gedeeltelijk schuil achter een tentoonstellingspaneel, hier afgedekt door dit bijschrift.)

Afb. 96)

Afb. 97) BOVEN: de drie predikantenborden.

Afb. 98) MIDDEN: het bord uit 1615.

Afb. 99) RECHTSONDER: het bord met de twaalf artikelen.

Afb. 100) LINKSONDER: het rouwbord uit 1789.

geschilderd door een onbekende schilder. Hier vlakbij hangt een tekstbord met de twaalf artikelen van het geloof. Het paneel is vermoedelijk kort na de reformatie geschilderd, in de late 16e eeuw, door een onbekende schilder (afb. 99). Deze borden zijn typerend voor het protestantse kerkinterieur, waar het Woord het laatmiddeleeuwse beeld verving (al bleven de oude muur- en gewelfschilderingen tot ver in de 19e eeuw zichtbaar).

In de zuidbeuk hangt sinds het begin van de 17e eeuw op de torenvoet het zogenoemde kerkschilderij of kerkportret (zie afb. 33). Het geeft het kerkgebouw van de zuidzijde weer, waarbij vooral de hoogte is overdreven. Het meest opmerkelijk is de hoge naaldspits op de toren, die waarschijnlijk een weergave is van de spits die in 1538 door brand verloren is gegaan. Dat laatste blijkt uit het tijdschrift dat zich onder het schilderij bevindt. Het paneel kan waarschijnlijk omstreeks 1600 gedateerd worden.³⁶

- Rouwbord

In 1795 moesten op bevel van het stadsbestuur alle rouwborden uit de St.-Maartenskerk worden verwijderd. Slechts een daarvan is uiteindelijk bewaard gebleven en hangt in de

Van Balverenskapel aan de oostmuur (afb. 100). Het dateert uit omstreeks 1789 en is gemaakt ter herinnering aan Cornelia Maria de Jonge, echtgenote van de Bommelse notabele Willem Cornelis de Virieu, die op 25 maart 1789 overleden was. Het schijnt dat dit bord altijd in de kapel aan deze muur heeft gehangen.³⁷

- Afgenomen muur- en gewelfschilderingen

Op enkele plaatsen in de St.-Maartenskerk hangen bijzondere 'schilderijen'. Oorspronkelijk waren het laatmiddeleeuwse muur- of gewelfschilderingen in de kerk, maar ze zijn tijdens de restauratie van 1977-1985 voor hun behoud afgenomen en op een nieuwe drager aangebracht. Een daarvan is een geschilderd muziekstuk, een 'antifoon', dat zich oorspronkelijk op de noordmuur van het koor bevond en vanwege de bouw van de koorkerk is afgenomen en in de zuidbeuk gehangen (afb. 101). Twee andere, de voorstellingen van Maria en een mannelijke heilige, komen van de gewelven in het oostelijke deel van de noordbeuk en de vierde decoratieve beschildering uit de noordwestelijke kapel (voormalige Heilig-Grafkapel). Deze drie hangen in de Van Balverenskapel (afb. 102).³⁸

BOVEN: het geschilderde antifoon uit het koor.

Afb. 101)

ONDER: de voorstellingen van Maria (links), een mannelijke heilige (midden) en decoraties (rechts).

Afb. 102)

- Kroonluchters

In het middenschip en de beide zijbeuken hangen in totaal tien koperen kroonluchters, van een klassiek 17e-eeuws model. Een elfde hangt in de Van Balverenskapel. Ze zijn allemaal voorzien van een inscriptie in de onderste bol van de luchters, met vermelding van de schenkers en meestal ook het jaar van de schenking.

De twee grootste kroonluchters in het middenschip zijn in 1954 volgens de inscriptie geschonken door broer en zus Van Maaren (afb. 103). In de beide zijbeuken hangen elk vier

kleinere kroonluchters, waarvan zes zijn gedateerd in 1983 (afb. 104). Zes zijn geschonken door Bommelse families en instellingen, zoals de Stichting Oude Mannen en Vrouwenhuis (twee luchters), kinderkuis De Schuts, Dirk Willem van Voorden (1908-1976, ongedateerd), de familie H.W.G. van Hattum en Aafje Elisabeth Bloos, geboren 23 juli 1932 (ongede-

Afb. 103) *LINKSBOVEN: kroonluchter in het midden-schip.*

Afb. 104) *MIDDENSBOVEN: kroonluchter in de noord-beuk.*

Afb. 105) *RECHTSBOVEN: kroonluchter in de Van Balverenkapel met een deel van de inscriptie.*

Afb. 106) *LINKSONDER: psalmbord bij de preekstoel.*

Afb. 107) *RECHTSONDER: oude bak met cijfers en letters voor de psalmborden.*

dateerd). De twee andere zijn geschonken door Architectenbureau Van Hoogevest te Amersfoort samen met Aannemersbedrijf Woudenberg te Ameide en door Natuursteinwerke Matthias Luxen te Mayen (D.). Gezien de identieke vormgeving is het aannemelijk dat ook de twee ongedateerde luchters uit de tijd van de restauratie dateren (1977-1985). Uit 1976 stamt de kleinste kroonluchter die in de Van Balverenkapel hangt (afb. 105). Deze is geschonken door de Vrouwenraad Zaltbommel.³⁹

- *Psalmborden*

Op de pijlers bij de preekstoel hangen enkele zogenoemde psalmborden, waarop voor de kerkgangers de verzen van de liederen zijn aangegeven die tijdens de eredienst gezongen zullen worden. In de regels op de versierde plank kunnen bordjes met cijfers en letters worden geschoven, waarmee de liederen en verzen worden aangegeven. Deze psalmborden zijn vermoedelijk tijdens de restauratie van 1977-1985 vervaardigd (afb. 106). Op de zolder van de consistorie is de 19e-eeuwse bak met de cijfers en letters voor de psalmborden opgeborgen (afb. 107). De twee verschillende, aanzienlijk oudere psalmborden die uit de 17e eeuw dateren en daar ook opgeborgen zouden moeten zijn, zijn nog niet teruggevonden.⁴⁰

- *Hek Van Balverenskapel*

In de ingang tot de Van Balverenskapel staat aan weerszijden een houten hek, dat in het midden een doorgang open laat (afb. 108). Het toont enige verwantschap met het hek van de dooptuin, maar heeft platte in plaats van ronde balusters. Vóór de restauratie van 1977-1985 was hier nog geen hek, het is daarom vermoedelijk bij (of na) die restauratie vervaardigd en geplaatst.

- *Spuwers en andere bouwfragmenten*

Tijdens de restauratie van 1977-1985 zijn verschillende natuurstenen onderdelen van de kerk uitgenomen en naar binnen verplaatst, omdat ze te zeer verweerd waren en op hun oorspronkelijke positie niet meer gehandhaafd konden worden. Andere voorwerpen waren gebroken of anderszins kapot en zijn vervangen. Om die reden vinden we in de noordbeuk bij de toren twee spuwers van trachiet, uitgebeeld als dierfiguren (mogelijk een leeuw en een hond, afb. 109). Ze zaten oorspronkelijk bovenin de koorsteunberen en fungeerden als afvoer van het regenwater dat van het koordak afkwam. Ook ligt in die

hoek een tufstenen gewelfrib met oorspronkelijke laatmiddeleeuwse beschildering, een baksteen met pootafdrukken, een gebroken bronzen

LINKSBOVEN: het hek van de Van Balverenskapel. Afb. 108)

LINKSONDER: spuwers en een gewelfrib in de kerkruijnte. Afb. 109)

RECHTSONDER: een kop en andere bouwresten op de eerste torenverdieping. Afb. 110)

klepel en nog wat gebroken voorwerpen. Op de eerste torenverdieping worden eveneens natuurstenen beeldhouwwerk bewaard, zoals een laatmiddeleeuwse kop uit de toren en een kraagsteen (afb. 110).⁴¹

- Klokken en speelwerk in de kerkruinte

Aan weerszijden van de toren staat zowel in de noord- als de zuidbeuk een luidklok. Die in de zuidbeuk is in 1533 gegoten door Jasper Moer en afkomstig van de Gasthuistoren in Zaltbommel (afb. 111). Ze is in de 20e eeuw in de St.-Maartenskerk opgesteld vanwege een uitbreiding van het klokkenspel. De klok in de noordbeuk is een replica voor de luidklok 'de grote Van Trier' uit 1634 uit de toren van de St.-Maartenskerk zelf (afb. 112). Deze heeft van 1982 tot 2010 in plaats van het origineel als luidklok gefunctioneerd, omdat het origineel een scheur had en in de kerk stond. In 2010 is de originele klok na herstel weer opgehangen en in 2021-2022 nogmaals hersteld, waarbij de replica in de kerk terecht kwam.⁴²

Sinds enige tijd staat in de noordbeuk ook een ijzeren speelwerk met houten klavier, dat uit de Gasthuistoren afkomstig is (afb. 113). Dit speelwerk is in 1652 vervaardigd door Jurriaen Spraeckel uit Zutphen. De kleine klokjes zijn van elders afkomstig en de bedoeling is dat alles bespeelbaar wordt gemaakt.⁴³

Afb. 111) *LINKSONDER: klok uit 1533 uit de toren van de Gasthuiskapel.*

Afb. 112) *RECHTSBOVEN: replica uit 1982 van een klok uit 1634.*

Afb. 113) *RECHTSONDER: klavier en speelwerk uit de toren van de Gasthuiskapel.*

- Andere losse objecten

Naast de laatmiddeleeuwse afbeelding van Sint Maarten, de patroonheilige van de kerk, op de al eerder beschreven kanunnikenbank, staan in het Rossumskoortje nog twee moderne bronzen beeldjes van deze heilige. De oudste daarvan is van de hand van de Betuwse kunstenaar Jet Stickers (Echteld) en vervaardigd in 1985 als replica van een bronsplastiek die dat jaar is aangeboden aan prins Claus (afb. 114). Zij heeft in 1982 onder meer ook een nieuwe kop voor de kerktoren gemaakt, een portret van de toenmalige koster, en een beeldhouwwerk in natuursteen van de heilige Maarten dat in een steunbeer van het koor is verwerkt. Ook was zij betrokken bij het steenhoutwerk tijdens de restauratie van 1977-1985. Het jongste bronzen beeld dateert uit 2016 van de hand van de Bommelse kunstenaar Maria van Gerwen, gegoten door Hans Steylaert in Waardenburg, en is een kleine versie van het grote beeld dat in 2018 op het voorplein bij begraafplaats de Bosschepoort is geplaatst (afb. 115).⁴⁴ Daarnaast zijn deze kapel nog twee andere 20e-eeuwse afbeeldingen van Sint Maarten opgehangen, op paneel en in steen.

LINKSBOVEN: beeldhouwwerk van Sint Maarten door Jet Stickers.

Afb. 114)

MIDDENBOVEN: beeldhouwwerk van Sint Maarten door Maria van Gerwen.

Afb. 115)

RECHTSBOVEN: plaquette op de torenvoet.

Afb. 116)

LINKSONDER: tafel met leeuwenpoten.

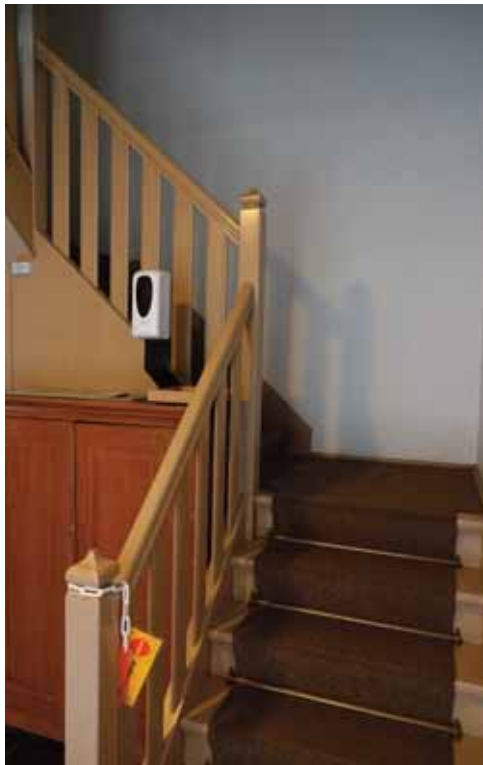
Afb. 117)

In de kerk zijn bovendien nog andere losse voorwerpen aanwezig, zoals een prent van Anton Pieck uit 1941 (een kopie?), enkele moderne schilderijen in het koor, een plaquette uit 2015 ter gelegenheid van de redding van de kerktoren in 1945 (afb. 116) en enkele 20e-eeuwse tafels van een klassiek model. De herkomst van de oude tafel met de leeuwenpoten is onbekend (afb. 117). Let wel, deze opsomming is niet uitputtend.

Consistorie

Net als de ruimtelijke structuur is ook de inrichting van de consistorie tijdens de restauratie van 1977-1985 tot stand gekomen (afb. 118, 119, 120). Op de begane grond staat een eenvoudige laat-19e-eeuwse kast met twee deuren (afb. 121). In de vergaderkamer op de verdieping is een grote kast uit 1897 geplaatst die waarschijnlijk afkomstig is uit het 'Gecombineerde weeshuis' van Zaltbommel, zo kan worden afgeleid uit de inscriptie (afb. 122). Er staat ook een brandwerende kast van de firma Escoliet uit de jaren '50 en enkele

Afb. 118) LINKSBOVEN: trap in de consistorie.

Afb. 119) RECHTSBOVEN: houten aftimmering van de kap op de consistorie.

Afb. 120) MIDDEN: bouwsporen in de consistorie van het verdwenen gewelf van de in 1852 gesloopte 14e-eeuwse sacristie.

Afb. 121) LINKSONDER: kast in de consistorie.

Afb. 122) RECHTSONDER: predikantenlijsten in de consistorie.

BOVEN: grote kast in de consistorie met inscriptie.

Afb. 123)

ONDER: hekpoort met lantaarnpaal bij de ingang naar de consistorie.

Afb. 124)

kasten, tafels en stoelen van na 1985. Op twee ingelijste papieren lijsten staan de namen van predikanten en 'wegbereiders' die in 1985 op de drie predikantenborden in de kerk zijn geschilderd: de oudste papieren lijst is in één handschrift geschreven en zal zijn opgesteld bij de laatste inschrijving in 1942, de tweede is het 'vervolg' vanaf 1942 (afb. 123).

Kerkhof

Naar het zuidportaal en de ingang in de consistorie bevinden zich in de heg rondom het kerkhof ijzeren poorten die elk bestaan uit twee gedecoreerde hekposten waarin twee vleugels zijn opgenomen (afb. 124). Deze hekken

zijn 19e-eeuws (mogelijk uit 1872, zie afb. 10), maar in de 20e eeuw enigszins verbouwd. De ijzeren lantaarnpalen naast de poorten zullen gezien de gelijkaardige vormgeving uit dezelfde tijd dactekenen als de hekken.

Conclusie

Een bijzonder kenmerk van het kerkinterieur van de St.-Maartenskerk is de afleesbaarheid van de gebruiksgeschiedenis die ruim zes eeuwen omspant en getuigt van de continuïteit van het kerkelijk gebruik, ondanks de reformatie in 1572. De historische gelaagdheid is duidelijk zichtbaar door de bijzondere samenhang tussen de laatmiddeleeuwse afwerking (muur- en gewelfschilderingen) uit de katholieke periode en de inrichtingsstukken die hoofdzakelijk uit de daarop volgende protestantse periode stammen. De verbouwing van de 15e-eeuwse kanunnikenbanken tot magistraatsbank in 1597 en de veelal nog laatmiddeleeuwse grafzerken getuigen van de continuïteit van het gebruik. Het hart van de inrichting vormt de dooptuin met de preekstoel die hier al sinds 1600 opgesteld is. Daaromheen, gericht op deze kern, zijn de magistraatsbank, de herenbanken en de kerkbanken gegroepeerd. Ook het grote orgel is hierop gericht. De rest van de kerkruijmt is sinds de reformatie leeg, ook het koor.

7

Waardenstelling

Volgens de *Richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek, lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed* (door: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Vereniging Nederlandse Gemeenten, Rijksvastgoedbedrijf, Stichting Bouwhistorie Nederland, Den Haag 2009) bestaat de waardenstelling van de monumentwaarden uit twee delen, de contextuele en de interne waardenstelling. Daar de Sint-Maartenskerk reeds sinds 1967 is beschermd als rijksmonument, heeft in het verleden reeds de brede contextuele afweging plaatsgevonden op basis van een vergelijking met andere laatgotische kerken. In het register staat een objectomschrijving die met de huidige stand van kennis op belangrijke punten herzien moet worden (zie hoofdstuk 2). Dit is in onderstaande samenvatting kort weergegeven. Voor de herbestemmingsparagraaf is het van belang ook de contextuele of cultuurhistorische waarden op hoofdlijnen voor het voetlicht te brengen. Die volgt na de samenvatting en komt voor de interne waardenstelling.

Samenvatting van de (bouw)geschiedenis en inrichting

Over de oorsprong van de kerk is weinig met zekerheid bekend, maar wel is duidelijk dat het in de hoge middeleeuwen een eigenkerk was van de bisschoppen van Utrecht. Omstreeks de 11e of 12e eeuw kwam ze in handen van het Utrechtse domkapittel. Daarnaast fungeerde ze ook als de parochiekerk van Zaltbommel, waarvan blijkt in de oudst overgeleverde schriftelijke bron van de St.-Maartenskerk uit omstreeks 1275-1280. Archeologisch onderzoek heeft echter aangetoond dat hier al in de 11e eeuw een bijzonder romaans kerkgebouw stond, dat onder het vierkante koor een crypte had. Crypten kwamen maar weinig bij kerken voor. In 1303 werd aan de kerk een klein kapittel verbonden, een college van maximaal tien kanunniken (priesters). Na Steenwijk (1295) was dit de eerste in een grote reeks nieuwe kapittelstichtingen in de late middeleeuwen.

Dankzij recent onderzoek van het kerkgebouw weten we nu dat het koor met de Varkensstoren in de late 14e eeuw tot stand is gekomen en het basilicale schip met de torenvoet uit de eerste helft van de 15e eeuw dateert. Het koor was bestemd voor de kanunniken van het kapittel, het schip voor de burgers van Zaltbommel. Op zowel het koor als het schip komen bijzondere kapconstructies voor en de Varkenstoren heeft een van de oudste gotische naaldspitsen in Nederland. De voltooiing van de westtoren volgde in de tweede helft van die eeuw. In de veelal in oorsprong 15e-eeuwse houtconstructies in de toren, zoals de klokkenstoel, vinden we herstellingen die het gevolg zijn van de catastrofes met de ingestorte torenspitsen in 1538 en 1696. Dit verklaart ook waarom een kapconstructie in de vierde torengeleding uit omstreeks 1700 dateert. Op de nieuwe consistorie uit 1852 na hebben na de 16e eeuw geen grote bouwwerkzaamheden meer plaatsgevonden. Wel is de kerk in de 20e eeuw gerestaureerd, waarbij het middeleeuwse beeld zoveel mogelijk is hersteld. De meest ingrijpende veranderingen vormen de nieuwe traceringen in de vensters, de nieuwe daken op de beide zijbeuken en de inbouw van de koorkerk in het koor. Van de rijke katholieke inrichting uit de tijd vóór de reformatie, in 1572, getuigen de gerestaureerde laatmiddeleeuwse muur- en gewelfschilderingen, de restanten van de kanunnikenbanken uit de vroege 15e eeuw en het doopvont van 1534. Ook een aanzienlijk deel van de natuurstenen grafzerken stamt nog uit de 15e en 16e eeuw, maar ze zijn na de reformatie gebruikt voor nieuwe begravingen, zoals uit de inscripties blijkt. Vaak bleven ze in gebruik bij dezelfde familie. De protestantse herinrichting na de reformatie leidde niet alleen tot het verwijderen van een groot deel van de oude inrichting, maar ook tot het plaatsen van nieuwe stukken. Daartoe behoren enkele 'vermanende' tekstborden die al uit omstreeks 1600 dateren, de drie tochtportalen uit 1612, de dooptuin en preekstoel uit (hoofdzakelijk) de 17e eeuw en verschillende herenbanken uit de 17e en 18e eeuw (inclusief de al in de late 16e eeuw verbouwde kanunnikenbanken). De preekstoel is dankzij de torenachtige opbouw een van de hoogste van Nederland. Van de (vroeg) 19e-eeuwse in-

richting van de preekkerk, die tot stand kwam na de scheiding van Kerk en Staat in de Franse tijd (rond 1800), is tot 2020 een deel van het bankenplan bewaard gebleven; sindsdien staan de gerestaureerde banken niet meer in de kerkruimte.

Cultuurhistorische waarden (contextuele waardenstelling)

In dit overzicht komen in kort bestek de fundamentele contextuele waarden van de St.-Maartenskerk naar voren, die van meer dan lokaal of regionaal belang zijn in vergelijking met andere gelijksoortige kerkgebouwen.

- Algemene historische waarden

De St.-Maartenskerk heeft een bijzondere geschiedenis, die tot op heden nauw verweven is met de stad Zaltbommel, maar lange tijd ook met het bisdom Utrecht. Oorspronkelijk een bisschoppelijke eigenkerk, viel ze later onder het domkapittel in Utrecht. Ze moet ook in de 11e eeuw al een bijzondere positie hebben ingenomen in dit bisdom, gezien de tijdens archeologische onderzoek opgegraven romaanse crypte. De kerk was in de middeleeuwen naast de stedelijke macht het belangrijkste instituut in Zaltbommel, met een eigen rechtsgebied. Die positie werd nog versterkt in 1303 met de stichting van het kleine kapittel, samen met Steenwijk (1295) de eerste in een lange reeks. In de 14e en 15e eeuw is het huidige kerkgebouw tot stand gekomen als imposante stedelijke parochiekerk van en voor de Bommelse burgers, dat zodoende een stedelijke presentatie vormde. Het diepe koor voor de kanunniken van het kapittel en andere priesters die aan de kerk waren verbonden, maakte daar deel van uit. Ook de restanten van een kanunnikenbank die oorspronkelijk in dat koor heeft gestaan getuigen daarvan. De band met de burgerij was nauw, zoals we nog altijd kunnen afleiden uit de vele laatmiddeleeuwse grafzerken van Bommelse burgers. Dat veranderde niet door de reformatie in 1572, toen de St.-Maartenskerk in protestantse handen kwam en de hoofdkerk van de stad bleef. We zien het niet alleen in het doorlopende (her)gebruik van de grafzerken, vaak door dezelfde families, maar ook in de nieuwe inrichting met dooptuin, preekstoel en herenbanken, die in de plaats kwam van de laatmiddeleeuwse inrichting. Wel verdween de eigen rechtsmacht en werd het gebruik veel minder intensief. Na de scheiding van Kerk en Staat rond 1800 werd de kerkruimte heringericht waarbij een omsloten preekkerk tot stand kwam: een samenhangende opstelling van de herenbanken en kerkbanken rondom de dooptuin met preekstoel (het liturgische hart). Die aanleg ligt aan de basis van de inrichting uit 1977-1985. De St.-Maartenskerk vertegenwoordigt op basis van het voorgaande belangrijke historische waarden.

- Ensemblewaarden

Hoewel de St.-Maartenskerk een vrijstaand gebouw is op een groen kerkhof, kan zij niet los worden gezien van haar naaste omgeving. Van de huizen die rondom het kerkhof staan is een aantal in gebruik geweest als woonhuis van de kanunniken die samen het kapittel in de Bommelse kerk vormden. De kerk en deze huizen stonden op de middeleeuwse immunititeit, het eigen rechtsgebied van de kerk, en vormen zodoende vanuit historisch oogpunt een ensemble dat nog altijd in de stedelijke structuur en de verkaveling is te herkennen. Er is zodoende sprake van ensemblewaarden.

- Architectuur- en bouwhistorische waarden

Het kerkgebouw is voor een zeer aanzienlijk deel in zijn oorspronkelijke, laatmiddeleeuwse toestand uit de late 14e en de 15e eeuw bewaard gebleven. Het heeft een bijzondere opbouw en ruimtewerking vanwege de ongebruikelijke combinatie van een basilicale opbouw met brede zijbeuken, de integratie van de toren in de kerkruimte en het diepe eenbeukige koor. Ook de grote omvang en de hoogte van de toren, gekenmerkt door hoge

geledingen annex verdiepingen, zijn opmerkelijk. Zeldzaam zijn de bijzondere gesegmenteerde beëindigingen van de zijbeuken aan zowel de west- als de oostzijde. Op het koor en het schip zijn de oorspronkelijke dakconstructies grotendeels bewaard gebleven, met een unieke situatie op de koorsluiting en een voor kerkgebouwen ongebruikelijke vorm op het schip. De Varkenstoren heeft zelfs een van de oudste gotische naaldspitsconstructies in Nederland. Er is daardoor sprake van hoge architectuur- en bouwhistorische waarden. Het huidige laatmiddeleeuwse ‘ideaalbeeld’ van het kerkgebouw is versterkt door de restauraties in de 20e eeuw. Er zijn toen opnieuw natuurstenen traceringen in de vensters geplaatst, geïnspireerd op enkele oorspronkelijke die in blindvensters bewaard zijn gebleven. Bij de gedeeltelijke vernieuwing van de tufstenen bekleding van de gevels zijn ook sterk verweerde geveldecoraties als de steunbeerbekroningen en de consoles met mensenkopjes in de toren vernieuwd, eveneens geïnspireerd op de oude vormen. De daken op de beide zijbeuken hebben echter een volledig nieuwe vorm gekregen als een reeks dwarsdaken, die in weinig doen denken aan de voorgaande daken die uit de 16e eeuw dateerden, maar waarin wel restanten van de 16e-eeuwse dakconstructies zijn opgenomen. Het gevolg van deze restauraties is dat het kerkgebouw er tegenwoordig veel ‘middeleeuwer’ uitziet dan rond 1900. Deze ingrepen hebben geen bouwhistorische waarden, maar wel architectuurhistorische waarden omdat ze bijdragen aan het laatmiddeleeuwse architectuurbeeld van de kerk.

De huidige inrichting van de kerk is een opmerkelijke vermenging van zes eeuwen geschiedenis. Een deel gaat terug tot de laatmiddeleeuwse situatie, zoals de in 1977-1985 geres-taureerde muur- en gewelfschilderingen die het interieur domineren, de restanten van de kanunnikenbanken die zijn opgenomen in de magistraatsbank uit 1597, het oude doopvont uit 1534 en vele grafzerken. Een ander deel is na de reformatie in 1572 toegevoegd, zoals de dooptuin met preekstoel uit de 17e eeuw, de 17e- en 18e-eeuwse herenbanken en het 18e-eeuwse orgel, of hergebruikt, zoals de grafzerken. Ook van de 19e-eeuwse preekkerk zijn bescheiden resten behouden, al is de huidige situatie het resultaat van de restauratie in 1977-1985 en veranderingen in de 21e eeuw. Deze inrichting en inrichtingsstukken hebben hoge architectuur- en bouwhistorische waarden.

Monumentwaarden (interne waardenstelling)

De interne waardenstelling definieert de waarden van het gebouw op zich in het exterieur, constructies, interieurelementen en andere aspecten. De waarden worden geclassificeerd in onderlinge vergelijking binnen de context van het gebouw op zich. De waardenstelling is zo objectief mogelijk, voortvloeiend uit de verzamelde cultuurhistorische gegevens in de voorgaande hoofdstukken en houdt geen rekening met de constructieve staat. ‘Het is geen dictaat, maar naarmate de cultuurhistorische waarden hoger zijn zal men wel met meer kracht van argument moeten verdedigen dat men ze wil aantasten’ (citaat uit de Richtlijnen). Het onderzoek van de inventaris is beperkt gebleven tot die onderdelen die door bestemming of gebruik aan het kerkgebouw zijn gebonden. Om die reden vallen hoofdzakelijk de liturgische voorwerpen buiten de waardenstelling. Een inventarisatie van dit kerkelijk kunstbezit uit 1991 wordt bewaard door Museum Catharijneconvent.

De interne waardenstelling bestaat uit drie categorieën:

- categorie 1: hoge monumentwaarden. Deze structuren, elementen en objecten zijn essentieel en cruciaal voor de betekenis, historische gelaagdheid, verschijningsvorm en het architectonische concept van het gebouw;
- categorie 2: positieve monumentwaarden. Deze structuren, elementen en objecten zijn karakteristiek en daardoor van belang voor de betekenis, historische gelaagdheid, verschijningsvorm en het architectonische concept van het gebouw;
- categorie 3: indifferente monumentwaarden. Deze structuren, elementen en objecten

dragen niet of nauwelijks bij aan de betekenis, historische gelaagdheid, verschijningsvorm en het architectonische concept van het gebouw.

Op de waardenstellingsrepresentatietekeningen zijn deze categorieën achtereenvolgens weergegeven in de kleuren blauw (cat. 1, hoog), groen (cat. 2, positief) en geel (cat. 3, indifferent). De verschillende nuances in deze drie kleuren duiden niet op een nader onderscheid, maar zijn alleen gebruikt om de tekeningen te verhelderen. Deze tekeningen vormen een onverbreekelijke eenheid met de beschrijving van de monumentwaarden en zijn slechts bedoeld als een visuele verbeelding van die beschrijving. De beschrijving geeft meer in detail de aard en argumentatie van de monumentwaarden aan.

- Stedenbouwkundige setting: cat. 1 (hoog)

Kenmerkend voor St.-Maartenskerk is de ligging in een luwe hoek van de stad ver van het economisch hart (de Markt). Het kerkgebouw ligt op een groot groen kerkhof en de bebouwing eromheen is veelal ruim opgezet met grote tuinen. Karakteristiek is het rondom volledig vrije zicht op de kerk. Hierdoor is binnen de stedelijke structuur en de verkaveling nog altijd de middeleeuwse immuniteit te herkennen, het eigen rechtsgebied van de kerk, waarop ook verschillende woningen van priesters lagen. Dit gebied was omsloten en slechts via enkele ingangen toegankelijk. De belangrijkste lagen aan de einden van de Kerkstraat en de Nieuwstraat. Daarom zijn de beide 15e-eeuwse hoofdingangen van de kerk, het noordportaal en de westingang in de toren, op deze straten gericht. Alleen deze straten fungeren als zichtassen waarin het kerkgebouw dominant in het stadsbeeld naar voren komt. Doordat kerk en spitsloze toren hoog boven de omringende bebouwing uitsteken vormt het van veraf een baken of landmark van de stad en getuigt van stedelijk zelfbewustzijn. Na de reformatie in 1572 is deze situatie nauwelijks veranderd. Zelfs voor de moderne reiziger op de snelweg of het spoor is het nog altijd een belangrijk oriëntatiepunt. De kerk heeft derhalve hoge stedenbouwkundige waarden (cat. 1).

- Ondergrond: cat. 1 (hoog)

De ondergrond waarop de St.-Maartenskerk is al minstens 1000 jaar in gebruik als kerkelijk terrein, maar heeft ook sporen van een grafveld dat voorafgaat aan het oudst bekende kerkgebouw en zelfs al bewoningssporen vanaf de Romeinse tijd 2000 jaar geleden. Het archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratie van 1977-1985 heeft een eerste indruk van deze rijke geschiedenis opgeleverd. Maar ook niet meer dan dat, want dit onderzoek was verre van volledig, zodat er nog vele onbekende sporen in de ondergrond verwacht mogen worden. Dit geldt niet alleen voor de ondergrond van de kerk zelf, maar ook voor het hele kerkhof om de kerk heen, inclusief de huidige rijweg langs de noordwestzijde van de kerk. Hier zouden onder meer resten van een transept uit de late 14e eeuw liggen, maar kunnen ook sporen bewaard zijn van bouwwerken die bijvoorbeeld alleen uit historische bronnen bekend zijn. Hoewel de ondergrond binnen de kerk gedeeltelijk is verstoord tijdens de restauratie van 1977-1985 (in het koor, het oostelijke deel van de noordbeuk, een deel van de middenbeuk en de consistorie), sluit dat niet uit dat ook daar nog onbekende sporen aanwezig zijn. De ondergrond heeft derhalve hoge archeologische monumentwaarden (cat. 1).

- Bouwmassa: cat. 1 (hoog)

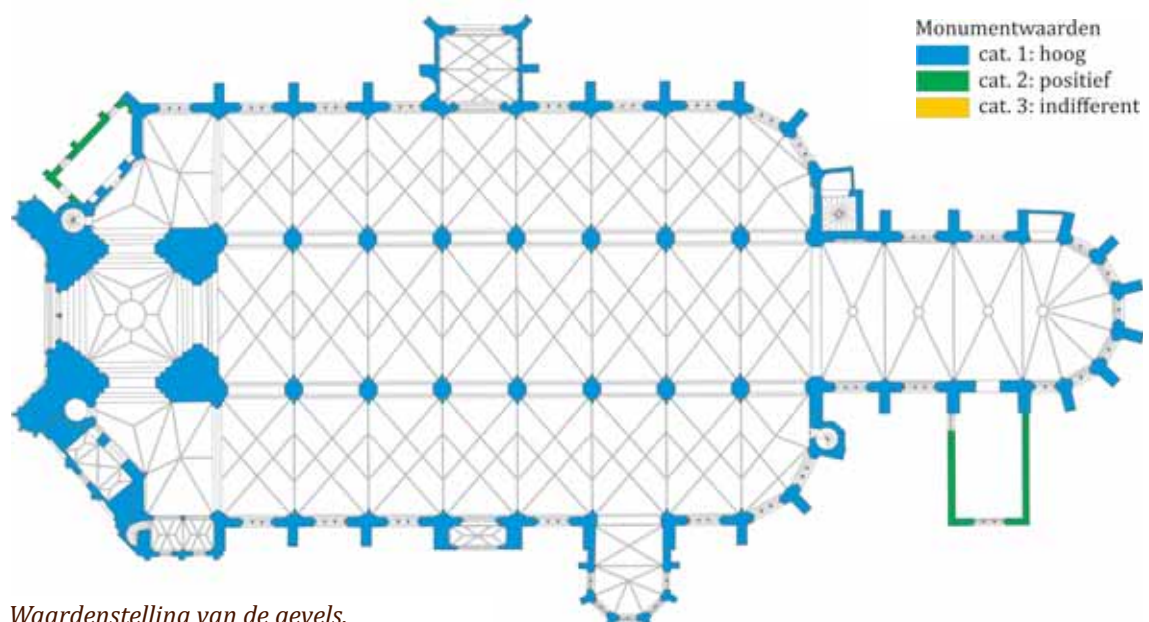
De laatmiddeleeuwse St.-Maartenskerk heeft een zeer schilderachtig silhouet doordat ze is samengesteld uit bouwdelen van verschillende vorm en formaat, die zowel de functionele indeling als de verschillende bouwperiodes afleesbaar maken. In hoofdzaak wordt het kerkgebouw gekarakteriseerd en gedomineerd door de drie bouwdelen die boven de bebouwing van de stad uitsteken: het diepe eenbeukige koor, het iets hogere basilicale schip

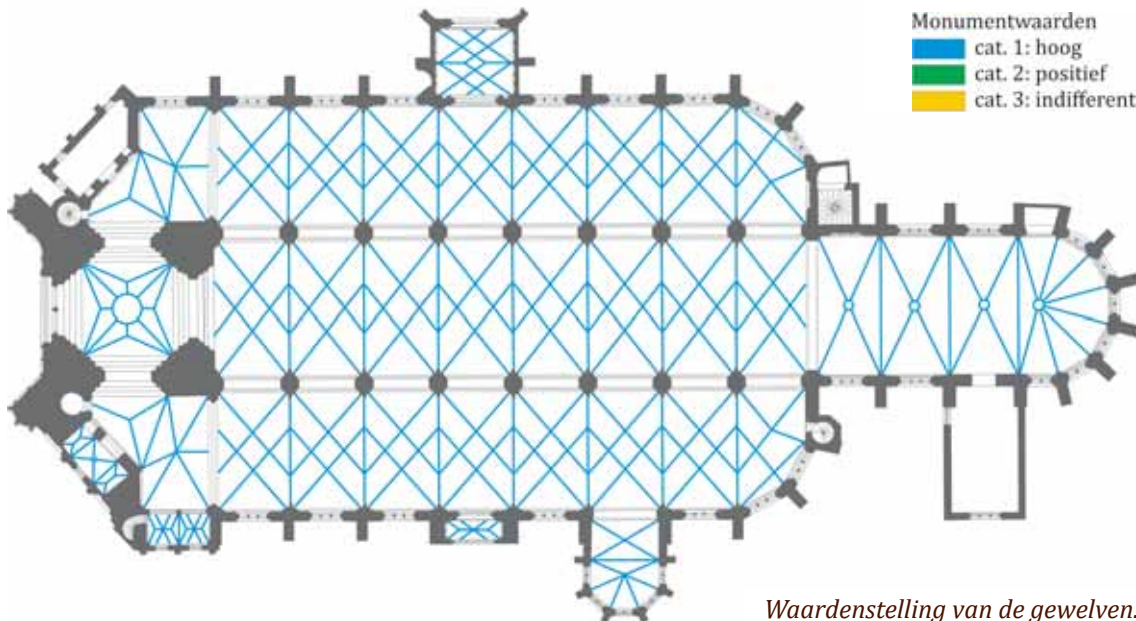
met brede zijbeuken, en de hoge 'stompe' (spitsloze) toren die geïntegreerd is met het schip. Koor en middenschip hebben steile laatmiddeleeuwse zadeldaken, terwijl de zijbeuken in de 20e eeuw een reeks steile dwarsdaken hebben gekregen en de toren een laag flauwhellend schilddakje. Op enkele heel kleine dakkapellen na zijn de grote dakvlakken van de kerk volledig gesloten. Daardoor zijn ze eenduidig herkenbaar als kerkdaken, benadrukken ze de hoofdvorm van de verschillende bouwmassa's en dragen zo bij aan de afleesbaarheid van de bouwfases en de opzet van het gebouw. Tegen deze hoofdbouwdelen bevindt zich een aantal kleinere laatmiddeleeuwse aanbouwen, waarvan alleen de Varkenstoren met zijn hoge steile spits en het noordportaal en de Van Balverenkapel met hun steile daken zich duidelijk als zelfstandige bouwdelen aftekenen. Dat geldt ook voor de consistorie uit 1852. De overige laatmiddeleeuwse traptorens en aanbouwen zijn van een bescheiden formaat en een eenvoudige vorm met lessenaarsdaken en daardoor volledig ondergeschikt aan de hoofdbouwdelen. Deze gevarieerde bouwmassa vormt een schilderachtige silhouet en heeft derhalve hoge monumentwaarden (cat. 1).

- Gevels: cat. 1 (hoog) en 2 (positief) - afb. 125

- De bakstenen gevels verkeren nog grotendeels in hun laatmiddeleeuwse staat, maar met name in de natuurstenen gevelbekleding van het schip, de toren en verschillende aanbouwen is tijdens de 20e-eeuwse restauraties het nodige vernieuwd. In de toren zijn daarbij soms andere natuursteensoorten gebruikt. Alleen het knekelhuis heeft zijn verweerde gevel behouden, waarvan de originele tufsteenbekleding naast architectonische betekenis ook wetenschappelijke betekenis heeft. Onderzoek hiervan maakt het mogelijk om middeleeuws gebruik en bewerking van tufsteen te determineren. Samen met de nieuwe venstertraceringen en steunbeerbekroningen in laatmiddeleeuwse trant is door deze ingrepen de afleesbaarheid van de laatmiddeleeuwse oorsprong van en de visuele eenheid van het kerkgebouw behouden en deels versterkt. Vanwege de bouwkundige samenhang worden ook alle aan de gevels verbonden bouwkundige elementen in het interieur en de pijlers die de drie beuken van het schip scheiden hiertoe gerekend. Alle gevels hebben derhalve hoge monumentwaarden (cat. 1).
- De gevels van de consistorie zijn als enige van alle bouwdelen gepleisterd, aangebracht bij de bouw in 1852. Het houten neogotische venster in de kopgevel is het enige sieralement. Deze gevels met hun eenvoudige afwerking zijn karakteristiek voor de 19e eeuw en heeft positieve monumentwaarden (cat. 2).

Afb. 125) Waardenstelling van de gevels.

Waardenstelling van de gewelven. Afb. 126)

- De eenvoudige bakstenen gevel van het toiletgebouw is tijdens de restauraties in de 20e eeuw volledig nieuw opgemetseld in de vorm die het voordien had. Het beeld is zo doende gelijk gebleven. Deze gevel heeft derhalve positieve monumentwaarden (cat. 2).

- Gewelven: cat. 1 (hoog) en cat. 3 (indifferent) - afb. 126

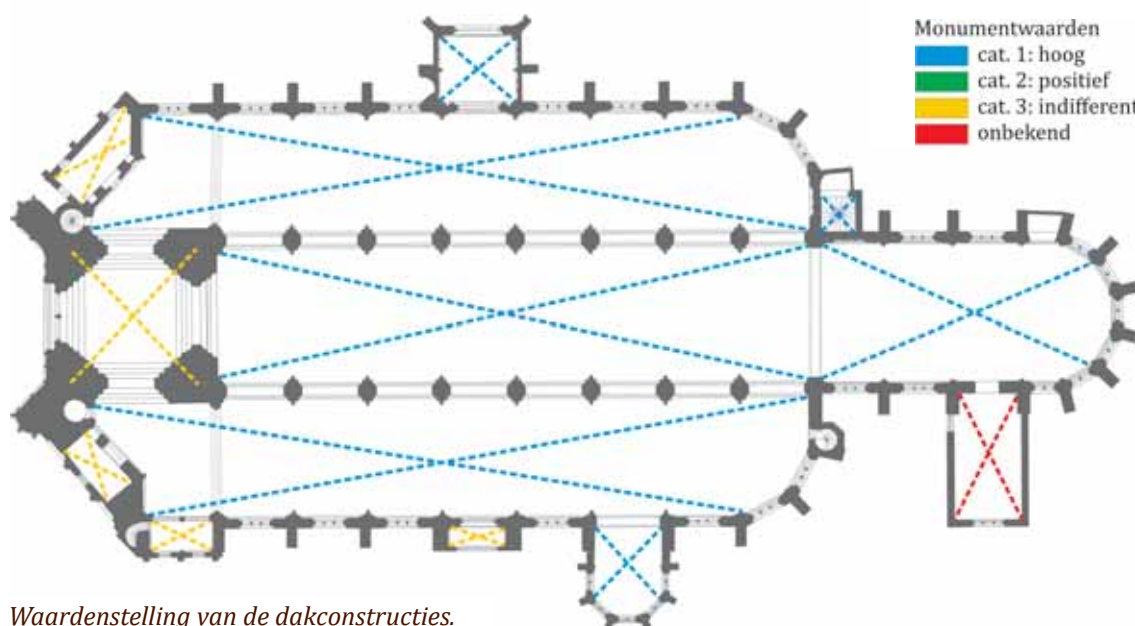
- De stenen kruisribgewelven van de kerk in de hoofdbouwdelen en in de meeste aanbouwen, behoren tot de oorspronkelijke laatmiddeleeuwse aanleg van de kerk. Aan de verschillende gewelfvormen is de bouwgeschiedenis af te lezen, want hoe later in tijd, hoe ingewikkelder de motieven. Bovendien zijn de een wezenlijk onderdeel van de kerkruimte, de typologie en de architectuur. De stenen gewelven hebben derhalve hoge monumentwaarden (cat. 1).
- Op de verdieping van de consistorie bevindt zich als plafond een afgetimmerde dakconstructie, die uit de restauratie van 1977-1985 dateert. Deze heeft geen bijzonderheden en derhalve indifferente monumentwaarden (cat. 3).

- Draagconstructies: cat. 1 (hoog) en 3 (indifferent)

- De draagconstructies van de vloeren op de eerste en tweede verdieping van de toren zijn nog grotendeels laatmiddeleeuws, maar met herstellingen die getuigen van de calamiteiten met de torenspitsen in de 16e en 17e eeuw. De omstreeks 1700 sterk vernieuwde draagconstructies in de derde verdieping getuigen zijn om diezelfde reden een onmisbaar onderdeel voor de afleesbaarheid van de geschiedenis van het kerkgebouw. Ze hebben derhalve hoge monumentwaarden (cat. 1).
- De draagconstructies in de hoogste delen van de toren zijn in de 20e eeuw aangebracht tijdens de restauraties en hebben geen bijzonderheden. Deze hebben derhalve indifferente monumentwaarden (cat. 3).
- De verdiepingsvloer in de consistorie is tijdens een restauratie (1977-1985) toegevoegd en heeft geen bijzonderheden. Er is sprake van indifferente monumentwaarden (cat. 3).

- Dakconstructies: cat. 1 (hoog) en 3 (indifferent) - afb. 127

- De laatmiddeleeuwse dakconstructies op het koor, het middenschip, de Varkenstoren, het noordportaal en enkele traptorens zijn nog grotendeels oorspronkelijk en bezitten bijzondere tot unieke kenmerken. constructiekenmerken. Voor de analyse van de ont-

Afb. 127) Waardenstelling van de dakconstructies.

wikkeling van kapconstructies in de late middeleeuwen vertegenwoordigen de genoemde kappen een belangrijke gegevensbron, zowel in vanwege hun opzet, uitvoering als materiaalgebruik (import-eikenhout). Op de Van Balverenskapel is een deel van de oorspronkelijke laatmiddeleeuwse dakconstructie bewaard gebleven, waaruit de ouderdom afgeleid kan worden. Op de beide zijbeuken zijn delen van de in de 16e eeuw vernieuwde dakconstructies bewaard gebleven, die getuigen van een belangrijke herstelfase. Dat laatste geldt ook voor de dakconstructie in de vierde verdieping van de toren, die uit omstreeks 1700 dateert. Deze dakconstructies hebben hoge monumentwaarden (cat. 1).

- Op verschillende aanbouwen, zoals het zuidportaal, het Rossumskoortje, het knekelhuis, de toiletten en de kluis bevinden zich hoogstwaarschijnlijk eenvoudige dakconstructies die tijdens de restauraties in de 20e eeuw zijn vernieuwd. Ze hebben indifferente monumentwaarden (cat. 3).
- Het flauwhellende schilddakje op de toren is het product van de restauraties in de 20e eeuw, waarbij de vorm niet is geïnspireerd op een oudere situatie. Deze dakconstructie heeft indifferente monumentwaarden (cat. 3).
- Van de dakconstructie op de consistorie is de ouderdom niet te bepalen (1852 of 20e-eeuws?) en kan geen uitspraak worden gedaan over de monumentwaarden.

- **Klokkenstoelconstructie: cat. 1 (hoog)**

De 15e-eeuwse klokkenstoelconstructie op de tweede verdieping van de toren is verbonden met de laatmiddeleeuwse torenvloer en nog grotendeels oorspronkelijk. De herstellingen uit de 16e en de 17e eeuw getuigen van de calamiteiten met de torenspitsen. De klokkenstoelconstructie heeft derhalve hoge monumentwaarden (cat. 1).

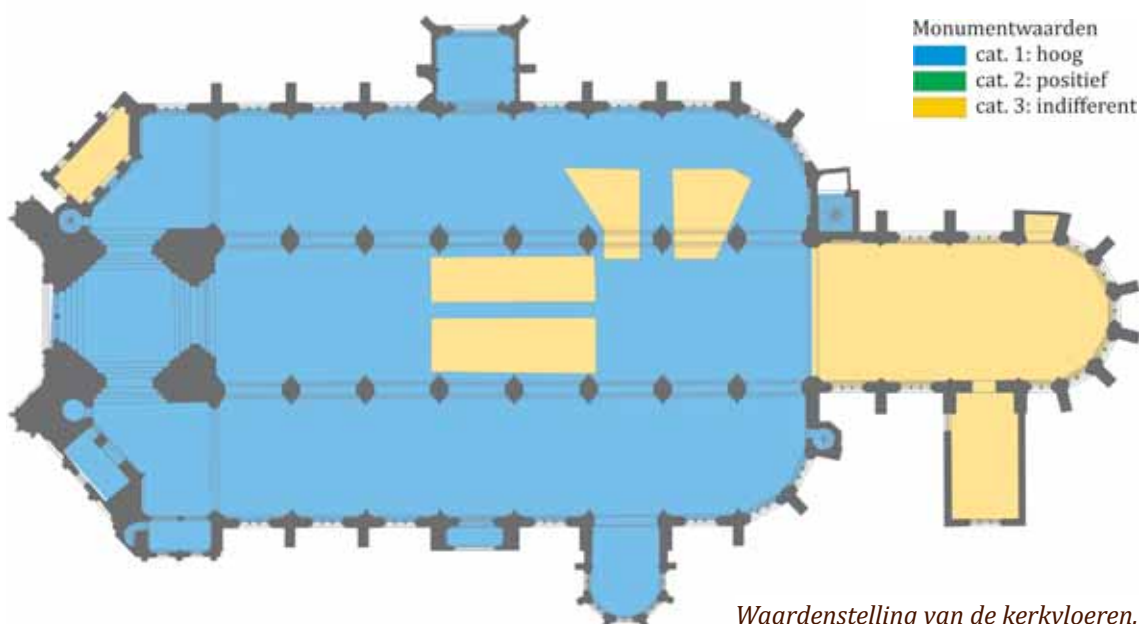
- **Ruimtelijke structuur: cat. 1 (hoog) en 3 (indifferent)**

- De oorspronkelijke ruimtelijke structuur van de in steen overwelfde, gevarieerde kerkruimte is grotendeels in zijn laatmiddeleeuwse toestand bewaard gebleven. Kenmerkend is de axiale hoofdstructuur met een oost-west gerichte oriëntatie, die door de aanzienlijke breedte van het driebeukige schip daar ook een oriëntatie in de breedte krijgt. De triomfboog op de overgang van koor en schip markeert nog altijd de laatmiddeleeuwse functionele scheiding. Het eenbeukige diepe koor was oorspronkelijk alleen voor het ka-

pittel bestemd en het hogere basilicale middenschip met de opmerkelijk brede zijbeuken voor de burgerij. Daarom heeft in de triomfboog van meet af aan op ooghoogte een lage scheiding gestaan, sinds de reformatie de magistraatsbank. De toren is ruimtelijk volledig geïntegreerd, al is dat sedert de plaatsing van het orgel in de 18e eeuw, die deels in de toren en deels in de middenbeuk staat, minder zichtbaar. De bijzondere gesegmenteerde beëinigingen van de zijbeuken aan de oost- en westzijde vormen een essentieel onderdeel van het unieke karakter van de kerkruimte. De aanbouwen (kapellen) zijn volledig op de kerkruimte geopend en maken daar één geheel van uit. Ze dragen in belangrijke mate bij aan de schilderachtige uitstraling van de kerkruimte en getuigen van investeringen die rijke burgers in 'hun' kerk deden. Een bijzonder aspect is de verdieping van het Rossumskoortje. Deze ruimtelijke structuur van de kerk heeft hoge monumentwaarden (cat. 1).

- Een essentieel kenmerk van de ruimtelijke structuur van de kerk is de besloten, naar binnen gerichtheid ('binnenwereld') ten opzichte van de omgeving ('buitenwereld'), die voortkomt uit haar laatmiddeleeuwse religieuze functie. De gesloten onderwandende boden de mogelijkheid om er objecten tegen te plaatsen en de hoge vensters met daarin al sinds minstens twee eeuwen helder glas zorgen voor een karakteristieke lichtinval van bovenaf. Via slechts drie toegangen is de kerk direct verbonden met het kerkhof en via de consistorie is een vierde secundaire ingang. Deze beslotenheid heeft hoge monumentwaarden (cat. 1).
- De ruimtelijke structuur van de hoge verdiepingen van de toren is nog grotendeels oorspronkelijk laatmiddeleeuws en tijdens restauraties in de 20e eeuw bij vernieuwing gerespecteerd. Deze ruimtelijke structuur hoge monumentwaarden (cat. 1).
- De ruimtelijke structuur van de consistorie met toiletten, keuken en verdieping met zolder is evenals de aanbouw met de toiletten volledig tijdens de restauratie van 1977-1985 tot stand gekomen en heeft indifferente monumentwaarden (cat. 3).
- De koorkerk is tijdens de restauratie van 1977-1985 ingebouwd in het koor en daardoor is de architectuur van het koor, in zijn volle hoogte, onvoldoende herkenbaar geworden. De glasrand in de aansluiting van het plafond van de koorkerk op de omringende wanden van het koor is onvoldoende om de zichtrelatie in de hoogte te zekeren. Het platte dak ligt hoger dan de onderdorpel van de vensters en schermt ze daardoor aan de onderzijde ook enigszins af. De koorkerk heeft indifferente monumentwaarden (cat. 3).

Waardenstelling van de kerkvloeren.

- Kerkvloeren: cat. 1 (hoog) en 3 (indifferent)

- De vloer van schip, toren en aangebouwde kapellen wordt gekenmerkt door een groot aantal natuurstenen grafzerken van zeer verschillend formaat, die voor een groot deel uit de periode vóór de reformatie in 1572 stammen, maar na de reformatie bij veelal dezelfde families in gebruik bleven (afb. 128). Daaronder bevinden zich ook verschillende priesterzerken. Ze getuigen van de laatmiddeleeuwse gebruikers van de kerk en van de nauwe band van de burgers met hun kerk die ook na de reformatie bleef. Het afwisselende, schilderachtige beeld dat de vloer biedt door de formaatverschillen, waarbij ook veel natuurstenen tegels zonder inscripties voorkomen, is zeer karakteristiek. Anders dan bij veel andere kerken heeft er in de 17e eeuw geen herindelings plaatsgevonden, waardoor hier geen strak ingedeelde, architectonische vloer is ontstaan. De diversiteit in materiaal, vormen en grootte is kenmerkend voor de continuering van de middeleeuwse begraaftraditie. Het heeft er alle schijn van dat ten minste een deel van de zerkenvloer al eeuwen ongewijzigd is gebleven. In een ander deel, waar tijdens de restauratie van 1977-1985 het archeologisch bodemonderzoek heeft plaatsgevonden (oostelijk deel van de noordbeuk en de middenbeuk), zijn de zerken met zekerheid gelicht en waarschijnlijk veelal op de oude positie herlegd. Ook zijn toen de grafzerken uit het koor naar het schip verplaatst. De relatie tussen zerk en graf is van essentieel belang, heeft wetenschappelijke betekenis en biedt onderzoeksmogelijkheden om namen en grafresten aan elkaar te koppelen. Deze kerkvloer heeft derhalve hoge monumentwaarden (cat. 1).
- De vloer van het koor is tijdens de restauratie van 1977-1985 volledig vernieuwd vanwege vloerverwarming, waarbij de huidige uniforme natuurstenen tegels zijn gelegd. Ook de begane-grondvloer van de consistorie en de vloer van de aanbouw met de toiletten zijn toen volledig vernieuwd. Onder de kerkbanken in het schip zijn toen eveneens nieuwe houten vloeren met vloerverwarming gelegd. Deze vloeren hebben derhalve indifferente monumentwaarden (cat. 3).

- Muur- en gewelfschilderingen: cat. 1 (hoog)

In de volledige kerkruimte (inclusief de kapellen) wordt het beeld bepaald door de laatmiddeleeuwse muur- en gewelfschilderingen, die gedeeltelijk figuratief en gedeeltelijk ornamentaal zijn. Deze toestand is hersteld tijdens de restauratie van 1977-1985, toen de interieurafwerking zoveel mogelijk is teruggebracht in de toestand van vlak voor de reformatie in 1572. Die toestand is tot het midden van de 19e eeuw in het zicht gebleven, toen ze zijn overgeschilderd. De huidige geschilderde afwerking stamt grotendeels uit de tweede helft van de 15e eeuw, maar er zijn ook oudere uit de vroege 15e eeuw en jongere schilderingen uit de 16e eeuw in opgenomen, evenals reconstructies van de restauratie. Ook de afgenomen en als schilderijen opgehangen schilderingen behoren hierbij. Dit geheel geeft een zeldzaam complete indruk van de kleurrijke afwerking van een laatmiddeleeuws kerkinterieur en biedt inzicht in het toenmalige gebruik van de kerkruimte. De muur- en gewelfschilderingen hebben derhalve hoge monumentwaarden (cat. 1).

- Kerkinrichting: cat. 1 (hoog), 2 (positief) en 3 (indifferent)

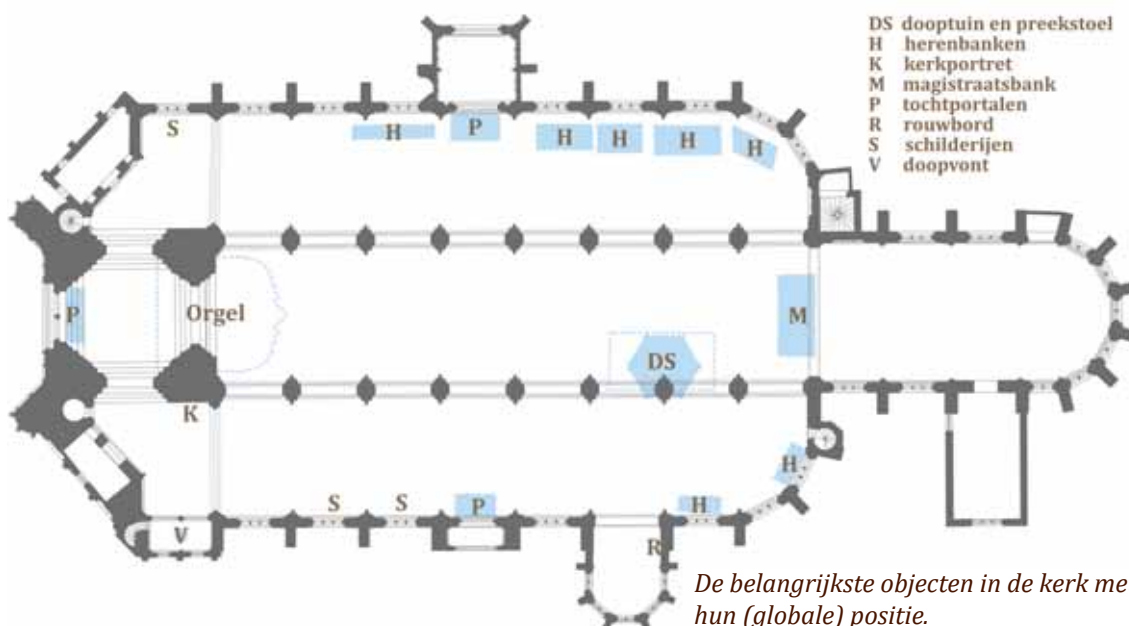
- De huidige inrichting van het schip uit 1977-1985 vormt een herinnering aan de 19e-eeuwse preekkerk, waarvan de banken uit verschillende perioden geschaard rondom de dooptuin met preekstoel de essentiële vormen. De 17e-eeuwse dooptuin met preekstoel is daarbij op zijn oorspronkelijke positie gehandhaafd en de 19e-eeuwse kerkbanken in de middenbeuk en de noordbeuk behielden op hoofdlijnen hun oude positie. Deze banken zijn echter in 2020 verwijderd en vervangen door losse stoelen, waardoor hun positie momenteel alleen aan de houten delen in de kerkvloer afleesbaar is. Ook de 16e-eeuwse magistraatsbank en de herenbanken uit de 17e en 18e eeuw werden min of meer op de

19e-eeuwse positie gehandhaafd. De omsluitende houten wanden (met gordijnen) zijn echter volledig verdwenen, waardoor de moderne preekkerk nu open en bloot in de kerkruimte staat. De huidige inrichting van het schip heeft derhalve op hoofdlijnen positieve monumentwaarden (cat. 2).

- De positie van het doopvont uit 1534 in de kapel is nog steeds de oorspronkelijke en heeft derhalve hoge monumentwaarden (cat. 1).
- De positie van dooptuin met preekstoel is nog steeds de oorspronkelijke sinds circa 1600 en heeft derhalve hoge monumentwaarden (cat. 1).
- De houten tochtportalen uit 1612 met hun oorspronkelijke architectuurbeschildering nemen nog altijd hun oorspronkelijke positie in en hebben derhalve hoge monumentwaarden (cat. 1).
- De orgelpositie tegen de ingebouwde toren (met toegang vanuit het torenportaal) heeft een lange traditie in de inrichting van de kerk, aantoonbaar sinds 1631. Het huidige orgelbalkon en orgel stammen uit de 18e eeuw. Deze orgelpositie heeft hoge monumentwaarden (cat. 1), mede vanwege de samenhang met de verdere protestantse inrichting vanaf circa 1600.
- Hoge monumentwaarden (cat. 1) heeft het 'kerkschilderij', een afbeelding van de buitenzijde van de kerk in de 16e eeuw. Het is niet duidelijk waarom dit schilderij is gemaakt, wel dat dergelijke weergaves heel zeldzaam zijn. Deze zeldzaamheid wordt nog onderstreept door het feit dat het al tenminste sinds 1620 op deze positie in de kerk hangt.
- De inrichting met de koorkerk uit 1977-1985 en de ruimtelijke onderverdeling daarvan uit 2018 levert geen bijdrage aan de ruimtelijke waarden en betekenis van de kerk. De koorkerk heeft derhalve indifferente monumentwaarden (cat. 3).

- Objecten: cat. 1 (hoog), 2 (positief) en 3 (indifferent)

- Alle objecten die tot de inrichting van de kerk behoren en van vóór de reformatie in 1572 stammen, getuigen van het laatmiddeleeuwse gebruik van de kerk en zijn daardoor onlosmakelijk met de geschiedenis van de kerk verbonden. Dit betreft de restanten van de koorbanken (opgenomen in de magistraatsbank uit 1597) uit de vroege 15e eeuw die tot de oudste in Nederland behoren en het doopvont uit 1534 met een zeldzame combinatie van laatgotische en renaissance vormen en van voorstellingen uit het oude en nieuwe testament. Samen met de laatmiddeleeuwse muur- en gewelfschilderingen geven ze een

De belangrijkste objecten in de kerk met hun (globale) positie.

- zeldzaam beeld van een kerkinterieur van voor de reformatie. Deze objecten hebben derhalve hoge monumentwaarden (cat. 1).
- Alle objecten die tot de inrichting van de kerk behoren en na de reformatie in 1572 tot omstreeks 1940 zijn geplaatst, maken het protestantse gebruik van de kerk afleesbaar en zijn daardoor onlosmakelijk met de geschiedenis van de kerk verbonden. Dit betreft de magistraatsbank uit 1597, de grotendeels 17e-eeuwse dooptuin en preekstoel, die met zijn torenachtige opbouw tot de hoogste in Nederland behoort, de herenbanken uit de 17e en 18e eeuw met een decoratieve variatie van rijk tot eenvoudig, de tekstborden uit omstreeks 1600 waarop vermanende teksten staan, het orgel uit 1789 met hergebruik van onderdelen uit een ouder orgel, de 17e-eeuwse psalmborden (momenteel onvindbaar) en de waarschijnlijk 19e-eeuwse bak met letters en cijfers voor de psalmborden. Deze objecten zijn karakteristiek voor het protestantse kerkinterieur en hebben derhalve hoge monumentwaarden (cat. 1).
  - De kerkbanken uit de vroege 19e eeuw zijn sinds 2020 uitgeplaatste restanten van de 19e-eeuwse preekkerk. Ze zijn niet meer helemaal gaaf sinds de verbouwing van 1977-1985, waarbij ook de donkere houtimitatiebeschildering in een lichte is omgezet. Desondanks hebben ze positieve monumentwaarden (cat. 2).
  - De bouwfragmenten die in de kerkruijnte en op de eerste verdieping van de toren (en op de zolder van de aanbouw met de toiletten) worden bewaard, zijn afkomstig uit het kerkgebouw en hebben tijdens de restauraties plaats moeten maken voor vernieuwde onderdelen. Ze behoorden tot de oorspronkelijke laatmiddeleeuwse toestand van het gebouw en laten zien hoe de vernieuwde onderdelen er oorspronkelijk uitzagen. Ze zijn niet alleen van architectuurhistorische betekenis, maar ook van wetenschappelijke betekenis omdat onderzoek van de originele afwerking en bewerking mogelijk is. Deze bouwfragmenten hebben derhalve hoge monumentwaarden (cat. 1).
  - De koperen kroonluchters met een 17e-eeuwse vormgeving die in de kerkbeuken hangen zijn volgens de inscripties tijdens de restauratie van 1977-1985 geschonken door met name Bommelse families, bedrijven en instituten. Deze objecten hebben positieve monumentwaarden (cat. 2), omdat er sprake van een langdurige schenkingstraditie bij voltooiing van bouwwerkzaamheden door bewoners van de stad aan de kerk.
  - Het klavier met 17e-eeuws speelwerk afkomstig uit de Gasthuistoren heeft in zichzelf hoge monumentwaarden, maar er is geen sprake van een historische relatie met de St.-Maartenskerk.

Andere losse objecten, waarvan sommige wel eerder in dit rapport zijn genoemd, zijn niet in deze waardenstelling opgenomen, omdat daarvoor een volledige inventarisatie noodzakelijk is. Daarin zou Museum Catharijneconvent in Utrecht een rol kunnen spelen.

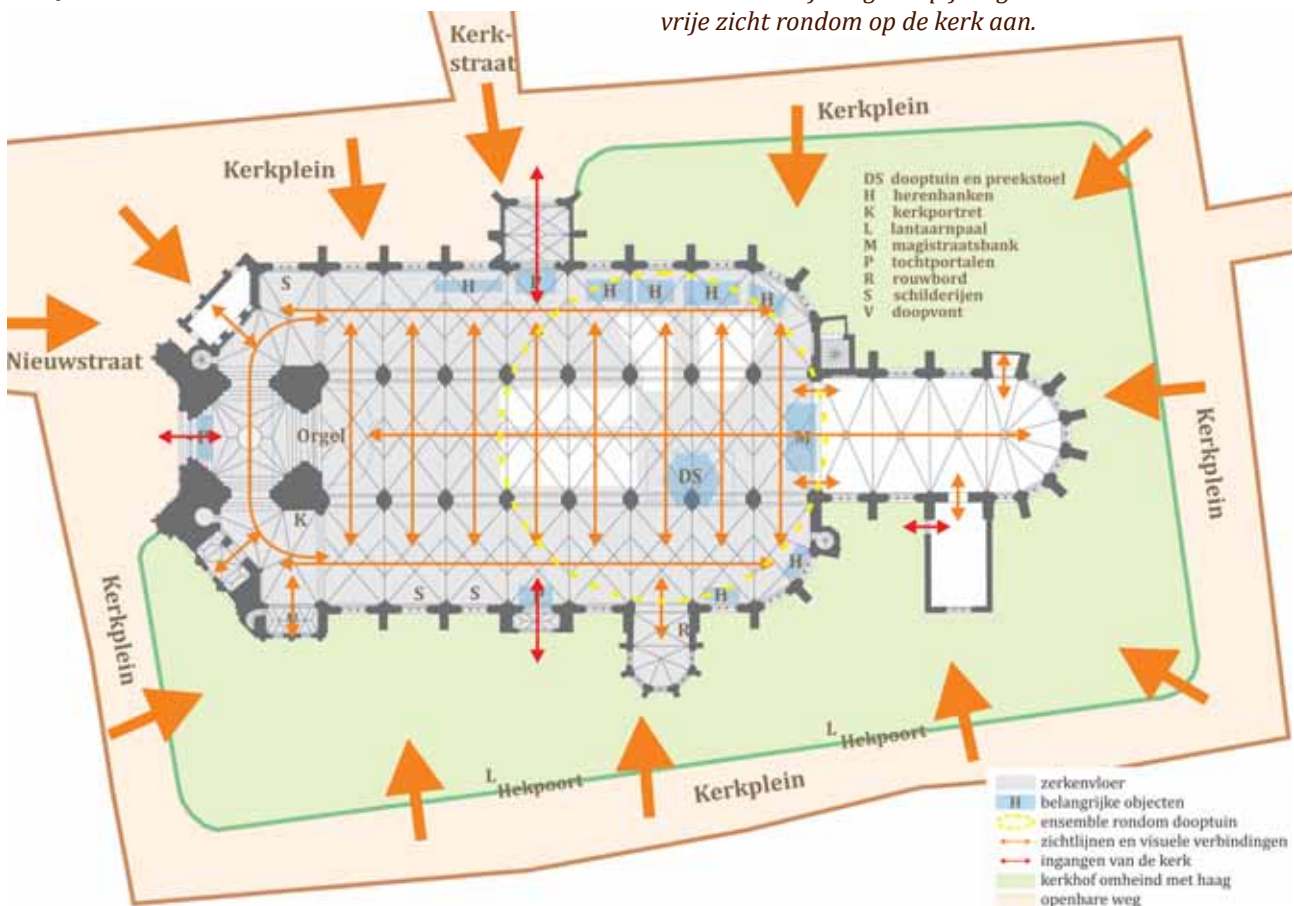
Herbestemmingsparagraaf

Het bouwhistorisch onderzoek in de voorgaande hoofdstukken heeft de bijzondere geschiedenis van de St.-Maartenskerk beschreven die ongeveer duizend jaar omspant, maar wat het gebouw en zijn inventaris betreft vooral de laatste zeshonderd jaar bestrijkt. In die tijd vond slechts eenmaal een fundamentele verandering in het gebruik plaats die niet zo zeer voor het gebouw en zijn gebruik als wel voor de inrichting en inventaris belangrijke gevolgen heeft gehad. Van de rijke historische gelaagdheid zijn in de huidige situatie vooral de laatmiddeleeuwse bouwperiode (van de late 14e eeuw tot in de 16e eeuw) en de herinrichting na de reformatie in 1572 dominant. In de waardenstelling zijn de verschillende aspecten van deze historische gelaagdheid gecategoriseerd door de toekenning van monumentwaarden. Dit hoofdstuk bouwt hierop verder, door ten behoeve van een eventuele herbestemming van het kerkgebouw eerst de kernwaarden te formuleren en op basis daarvan het herbestemmingsprofiel.⁴⁵ Aan de basis hiervan ligt het doel om het rijksmonument, het kerkgebouw met zijn aanbouwen en bijbehorende inrichting en interieur, bij mogelijke toekomstige ontwikkelingen zo goed mogelijk te behouden. Op dit moment functioneert de St.-Maartenskerk voor de eredienst van de protestantse gemeente (PGZ) in de stad Zaltbommel en voor (orgel)concerten en andere bijeenkomsten.

Kernwaarden

De kernwaarden beschrijven de essentiële kenmerken die cruciaal zijn voor de identiteit van de St.-Maartenskerk met zijn aanbouwen. Dat kan uiteenlopen van samenhangen met andere gebouwen en ruimtelijke effecten tot bijzondere interieur-onderdelen. De kernwaarden geven derhalve de uitgangspunten voor het herbestemmingsprofiel aan. Op de bijgaande plattegrond zijn de kernwaarden van het kerkinterieur globaal nader aangeduid (afb. 130).

De kernwaarden globaal in beeld gebracht op de plattegrond van de St.-Maartenskerk en het kerkhof. De grote pijlen geven het vrije zicht rondom op de kerk aan. Afb. 130)

- Stedenbouwkundige situatie

Van verre is de St.-Maartenskerk vooral door de hoogoprijzende, spitsloze toren het baken of 'landmark' van de stad Zaltbommel. In het straatbeeld van de binnenstad komt de kerk minder dominant in beeld, alleen de Kerkstraat en de Nieuwstraat lopen recht op de kerk aan en vormen daardoor belangrijke zichtassen. Op die straten zijn dan ook de hoofdingangen van de kerk gericht. De kerk ligt in een luwe hoek van de binnenstad met extensieve bebouwing en een groene omgeving. De kerk heeft een groene inbedding op een ruim, begroeid kerkhof dat met een haag is afgescheiden van de openbare weg. Door de vrije ligging op dit kerkhof is er aan alle kanten vrij zicht op de kerk.

- Architectuur en constructies

Aan haar laatgotische architectuur is de St.-Maartenskerk duidelijk herkenbaar als middeleeuws kerkgebouw. Dit eenduidige laatgotische beeld is versterkt door de restauraties in de 20e eeuw. Daarbij is de oorspronkelijke situatie als uitgangspunt genomen en zoveel mogelijk hersteld, zowel de laatgotische vormentaal als het oorspronkelijke materiaalgebruik van overwegend baksteen en tufsteen. Alleen de gevel van het knekelhuis is in zijn verweerde laatmiddeleeuwse toestand geconsolideerd en daarmee een belangrijke getuigenis van de originele materiaalafwerking (wetenschappelijke waarde).. Het kerkgebouw vormt door de gesloten onderzone een binnenwereld, die alleen toegankelijk is via twee hoofdingangen (noord en west), een secundaire ingang (zuid) en een zijingang in de consistorie. Boven deze onderzone is een zone met hoge vensters voorzien van ongekleurd glas-in-lood, die zorgen voor vanuit de hoogte invallend helder licht. In het middenschip is dit effect nog sterker door de hoog gelegen vensters boven de zijbeuksdaken. De hoge daken van de kerk hebben afgezien van enkele kleine dakkapellen eveneens een gesloten karakter. Het gebouw heeft een schilderachtige bouwmassa door de verschillende niveaus van de drie hoofdbouwdelen en de aanbouwen (kapellen) met hun verschillende formaten en vormen. Aan subtiele verschillen is de bouwgeschiedenis af te lezen.

De kerk heeft een reeks aan oorspronkelijke dakconstructies uit de 14e en 15e eeuw en een kleine 14e-eeuwse spitsconstructie, allemaal met een bijzondere tot unieke opbouw. In de toren bevinden zich verschillende 15e-eeuwse vloerconstructies en de klokkenstoel uit dezelfde tijd. Andere vloerconstructies en een dakconstructie in de toren zijn omstreeks 1700 tot stand gekomen na de instorting van de laatste torenspits.

- Ruimtewerking

De vensters, de pijlers, de bouwsculptuur en de rijk vormgegeven gewelven bepalen samen het ritme van de symmetrische kerkruimte, die visueel één geheel vormt. De geres-taureerde 15e-eeuwse muur- en gewelfschilderingen die in de hele ruimte voorkomen en de architectuur visueel benadrukken, versterken dit effect. De ruimtelijke samenhang is te definiëren aan de hand van verschillende zichtlijnen die oost-west en noord-zuid verlopen. Daardoor vindt het brede schip met de hoge middenbeuk zijn hoogtepunt in de koorsluiting van het iets lagere en diepe koor. Ook diagonaal is er sprake van doorkijkjes. De van oudsher aanwezige scheiding op ooghoogte in de triomfboog tussen koor en schip is vooral een functionele scheiding met een zeer bescheiden visuele impact. Een bijzondere zichtlijn is ontstaan toen aan het eind van de 18e eeuw de opgang naar het orgel de ruimte daaronder afsloot bij de westelijke ingang en dus de zichtlijn naar het oosten. De nieuwe zichtlijn is noord-zuid gericht, afbuigend naar de oost-west richting, wat een bijzondere beleving bewerkstelligt van de tegenwoordig meest gebruikte entree in de kerk. De aanbouwen (kapellen) tekenen zich in de kerkruimte duidelijk af aan hun aanzienlijk geringere afmetingen en zijn door zichtlijnen daar ruimtelijk volledig mee verbonden. Door alle hoogteverschillen biedt de kerkruimte een schilderachtig beeld. Aan soms slechts subtiele

verschillen is de bouwgeschiedenis af te lezen.

- Interieur en inrichting

In de St.-Maartenskerk is de protestantse inrichting van oudsher opgenomen in het zichtbaar gebleven kader van laatmiddeleeuwse, katholieke muur- en gewelfschilderingen. Enkele laatmiddeleeuwse inrichtingsstukken zijn in de protestantse inrichting hergebruikt of daar los van bewaard gebleven. De protestantse inrichting zelf is het resultaat van een ontwikkeling van eeuwen. Deze bijzondere samenhang met een vermenging van katholieke en protestantse elementen maakt het historische kerkelijke gebruik en de continuïteit daarvan afleesbaar in de kerkruimte.

Het hart van het kerkinterieur is de 17e-eeuwse dooptuin met de preekstoel, die op de oorspronkelijke positie in het middenschip staat. Het is ook de kern van het historische ensemble waarvan verder de verschillende banken onderdeel vormen, die in directe visuele relatie staan met de preekstoel. De magistraatsbank, in 1597 gebouwd uit onderdelen van de 15e-eeuwse kanunnikenbanken, is de belangrijkste daarvan en scheidt van oudsher het schip van het koor. De andere grote exemplaren die in de zijbeuken staan zijn herenbanken uit de 17e en 18e eeuw voor de gegoede burgerij. De eenvoudige 19e-eeuwse kerkbanken tussen de herenbanken en de dooptuin waren bij het gewone volk in gebruik. Samen vormden ze de 19e-eeuwse preekkerk, die aan de basis ligt van de opstelling van de banken. In 2020 zijn de kerkbanken (tijdelijk?) verwijderd. De houten vlonders in de vloer getuigen van hun positie. Het 18e-eeuwse orgel bij de torenvoet, veel gebruikt in de eredienst, is dominant in het interieurbeeld. De drie houten tochtportalen zijn in 1612 geplaatst om het interieur comfortabeler te maken voor het protestantse gebruik.

Dat de ruimte in zowel het schip als het koor verder leeg is, is gebruikelijk voor protestantse interieurs in grote kerken. Daardoor speelt de zerkenvloer een belangrijke rol in het interieurbeeld. In het schip bevinden zich veel natuurstenen grafzerken met verschillende formaten door elkaar heen, waardoor deze vloer een opvallende, schilderachtige aanleg heeft. De meeste grafzerken zijn in oorsprong laatmiddeleeuws en dekten volgens de oorspronkelijke inscripties zowel graven van burgers als van priesters af. Uit later toegevoegde inscripties blijkt dat de zerken en dus ook de graven eronder eeuwenlang in gebruik bleven of hergebruikt werden. Ze vertellen veel over de samenstelling en ontwikkeling van de burgerij in Zaltbommel en de gebruikers van de kerk en zijn daardoor van wetenschappelijk belang. Het 18e-eeuwse rouwbord is de enig overgebleven vertegenwoordiger in de St.-Maartenskerk van een specifieke vorm van de protestantse begraafcultuur en hangt van meet af aan op deze positie in de Van Balverenskapel.

Daarnaast is een aantal op het eerste oog losse inrichtingsstukken aanwezig, die van belang zijn voor de geschiedenis en het gebruik van de kerk. Het natuurstenen doopvont uit 1534 verloor bij de alteratie in 1572 weliswaar zijn functie, maar staat nog altijd op zijn oorspronkelijke positie in de laatmiddeleeuwse doopkapel. Het 16e-eeuwse kerkportret met de torenspits geeft een (enigszins vertekend) beeld van de laatmiddeleeuwse toestand van de kerk en hangt al sinds 1620 op zijn huidige positie tegen de torenvoet. De tekstborden uit omstreeks 1600 vermaanden de eerste protestantse kerkgangers in de St.-Maartenskerk.

De inrichting van de kerk bepaalt mede de klank van het orgel en de akoestiek van de kerkruimte.

Herbestemmingsprofiel

De laatmiddeleeuwse St.-Maartenskerk, het kerkgebouw met zijn aanbouwen en inrichting, vraagt bij veranderingen een zeer zorgvuldige aanpak. Er is immers sprake van een bijzondere ligging, historische ensembles, een eenduidige gesloten bouwmassa met bijbe-

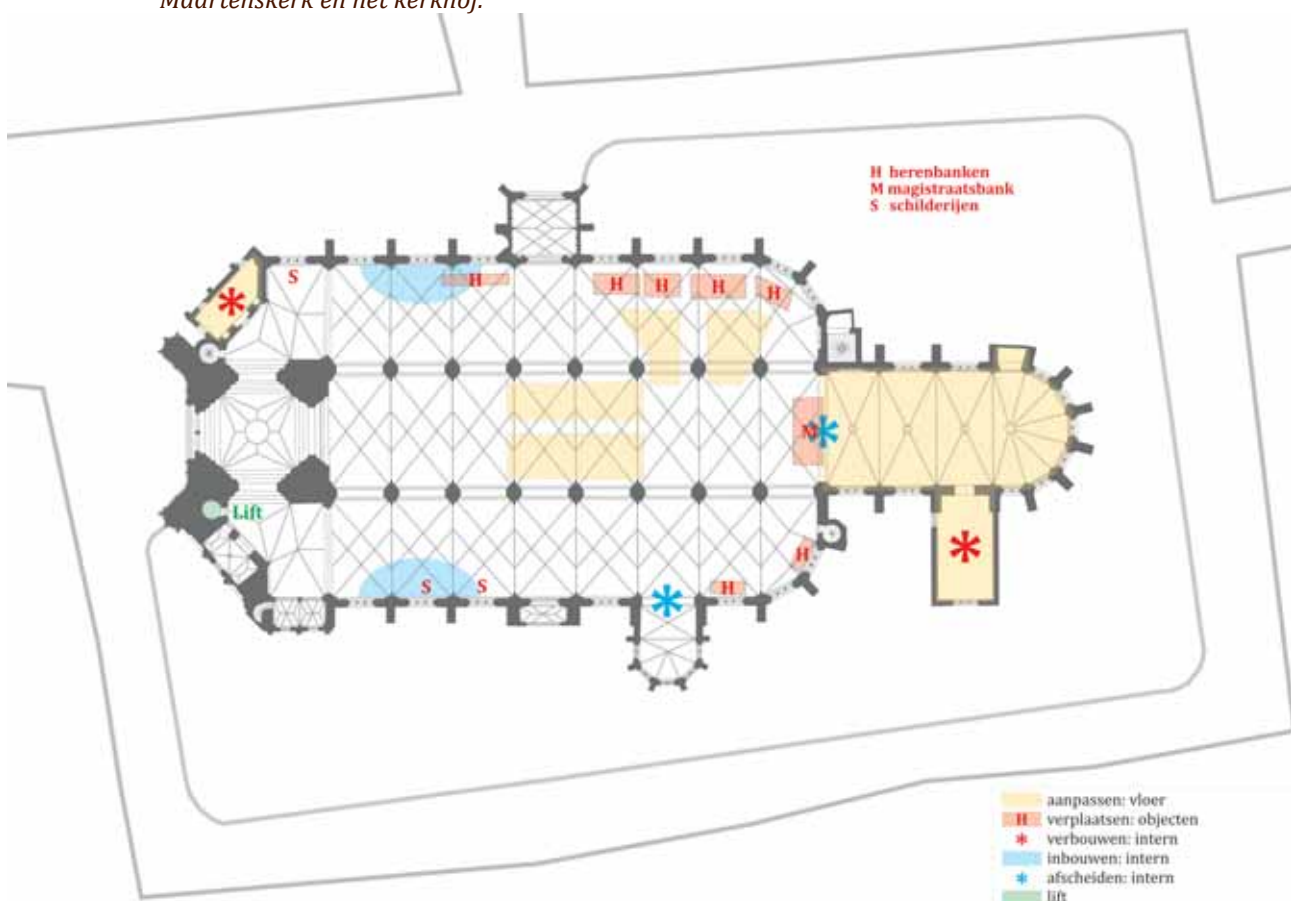
horende aanbouwen, een uitgesproken binnenruimte met zichtlijnen en ruimtewerking, en specifieke afwerkingen en inrichtingen. In het herbestemmingsprofiel wordt aangegeven welke transformatieruimte het gebouw zou kunnen bieden. Op de bijgaande plattegrond is voor zover mogelijk een indicatie aangegeven van deze transformatiemogelijkheden (afb. 131).

- Algemene uitgangspunten en leeswijzer

De ervaring leert dat hoe intensiever het nieuwe programma is en hoe meer het in ruimtelijk opzicht afwijkt van de bestaande functie, des te sterker de monumentwaarden in het geding komen. Daarom is het noodzakelijk dat voor alle aanpassingen rekening wordt gehouden met de specifieke ruimtewerking en zichtlijnen, maar ook met maat, schaal, materiaal, vormgeving en kleur en alle andere aspecten die tot de kernwaarden van de kerk behoren. Zo kan worden voorkomen dat nieuwe invullingen ten koste gaan van de monumentwaarden en ze 'overschreeuwen'. Een reversibele uitvoering maakt het mogelijk om later eenvoudig weer de oude toestand te herstellen. Ook door nieuwe invullingen als het ware 'los te houden', is het effect op de monumentwaarden te verminderen. Aan de basis van alle aanpassingen ligt maatwerk (geen standaardoplossingen) en zorgvuldig ontwerpen.

In het herbestemmingsprofiel komen uitsluitend die aspecten aan de orde die relatief eenvoudig zouden kunnen worden doorgevoerd omdat ze weinig tot geen negatieve gevolgen hebben voor de kernwaarden. Daardoor blijven andere aspecten onbenoemd die echter voor multifunctioneel gebruik wel van belang kunnen zijn. Dat die hier onbenoemd blijven wil dus nadrukkelijk niet zeggen dat daarvoor geen belemmeringen bestaan – integendeel,

Afb. 131) *Indicatie van het herbestemmingsprofiel voor zover mogelijk aangeduid op de plattegrond van de St.-Maartenskerk en het kerkhof.*

De toegang tot de aanbouw met de toiletten (voormalige Heilig-Grafkapel) geflankeerd door twee blindnissen.

Afb. 132)

kerkgebouw en het kerkhof hebben. De afweging of de aantasting door dergelijke ingrepen opweegt tegen toekomstbestendig hergebruik wordt in dit rapport niet gemaakt.

- Verbouwen

- Binnen de bouwmassa van de aanbouw met de toiletten bestaat de mogelijkheid om de ruimte opnieuw in te richten of te verbouwen, omdat daar alleen sprake is van indifferente monumentwaarden. Het kenmerkende gesloten karakter van de gevels van deze aanbouw, die in deze vorm teruggaat tot de laatmiddeleeuwse Heilig-Grafkapel, dient daarbij gerespecteerd te worden. In het interieur zouden eventueel de twee nissen (waarschijnlijk dichtgemetselde deuropeningen) die de centrale entree flankeren weer geopend kunnen worden, omdat daarmee een oudere situatie wordt teruggebracht (afb. 132). Ook de vloer met indifferente monumentwaarden kan aangepast worden, waarbij wel aansluiting dient te blijven met de kerkvloer.
- Binnen de bouwmassa van de consistorie bestaat de mogelijkheid om de ruimte opnieuw in te richten of te verbouwen, omdat daar alleen sprake is van indifferente monumentwaarden. Daardoor zou de indeling in twee bouwlagen aangepast kunnen worden en kunnen betere voorzieningen voor toiletten en de keuken gerealiseerd worden. De vloer kan daarbij ook aangepast worden. Wat de gevels betreft is het gesloten karakter een belangrijk kenmerk, maar gezien de grootte van de consistorie en de positieve monumentwaarden van de gevels is het wel denkbaar om alleen aan de zijde van de huidige buiteningang met behoud daarvan een grotere entree toe te voegen voor een betere zelfstandige ontsluiting van het koor. Met het toevoegen van vensters dient gezien dit gesloten karakter zeer terughoudend te worden omgegaan, maar enkele van bescheiden formaat zijn aan de zijde van de ingang wel denkbaar. Op die manier blijft in de kopgevel het houten neogotische venster het hoofdmotief en aan de andere (oost)zijde het gesloten karakter bewaard.

- Inbreiden

De specifieke situatie van de zichtlijnen en het ensemble rondom de preekstoel maakt het mogelijk om op twee plaatsen in de kerkruimte bescheiden inbouwen in te voegen. Deze zouden tegen de gesloten onderzone van de buitengevels van de noord- en zuidbeuk kunnen staan in een deel van de drie westelijke traveeën. De hoofdvorm dient gebogen te zijn (het breedst in het midden en smal aan de beide einden) in aansluiting op de gebogen zichtlijnen vanaf de meest gebruikte westingang in de toren, omdat daarmee een vloeiende beweging de kerkruimte in (en uit) kan worden gecreëerd. Om de ruimte van het brede schip en de zichtlijnen daarin beleefbaar te houden en op voldoende afstand te blijven van het orgel, is de maximale maat van deze gebogen inbouwen een-derde van de breedte van de zijbeuk. Om de relatie tussen de aanbouwen (kapellen) en de kerkruimte, de tochtportalen als aanduiding van de entrees en de muur- en gewelfschilderingen be-

leefbaar en zichtbaar te houden, is het noodzakelijk om ruime (ten minste drie meter) afstand van de doopkapel/Rossumskoortje en de portalen van de noord- en zuidingang te houden. De bovenzijde van de inbouwen dient onder de waterlijst te blijven, zodat de daarboven gelegen vensters en de ruimtelijkheid van het kerkinterieur in het totaalbeeld dominant blijven. Vanwege de symmetrie van het schip is het denkbaar dat de inbouwen aan beide zijden voorkomen en spiegelsymmetrisch geplaatst en spiegelsymmetrisch in vorm zijn. Het is van belang dat de inbouwen een open karakter hebben, zodat ze visueel verbonden zijn aan de kerkruimte. Ook denkbaar zijn op die posities een soort kasten, die met geopende deuren een barmeubel of iets dergelijks vormen.

- Afscheiden

- Het koor en het schip zijn van oudsher van elkaar gescheiden door een lage afscheiding op ooghoogte, sinds 1597 in de vorm van de magistraatsbank. Voor een zelfstandig gebruik van het koor en het herstellen van de beleving van de koorruimte in zijn totaliteit is het denkbaar dat in de triomfboog over de volledige hoogte en breedte een glazen scheidingswand komt (afb. 133). Uitgangspunt is dan wel dat de ingebouwde koorkerk volledig wordt verwijderd. De onderste drie meter (ooghoogte) van de scheidingswand kan een meer gesloten karakter hebben door de integratie van de magistraatsbank, daarboven dient de scheidingswand volledig van glas te zijn zodat de visuele relatie tussen schip en koor en de beleving van de totale kerkruimte in samenhang bewaard blijft. Voor de koorvloer is een aanpassing denkbaar die aansluiting blijft zoeken bij de schipvloer, zodat die als één samenhangende vloer herkenbaar is. Een belangrijk aandachtspunt bij het plaatsen van een dergelijke grote glazen afscheiding is het behoud van een goede akoestiek in zowel het schip als de koorruimte.
- De Van Balverenkapel is de grootste van de aangebouwde kapellen en zou een zelfstandige functie kunnen krijgen. In de boog tussen het schip en de kapel is een glazen wand denkbaar, die enerzijds een afscheiding bewerkstelligt maar anderzijds de zichtlijnen respecteert. Deze dient van de vloer af volledig van glas te zijn, omdat vanuit historisch perspectief geen aanwijzingen zijn voor een meer gesloten afscheiding op ooghoogte. De kapel blijft alleen toegankelijk vanuit het schip, dus niet van buitenaf, waardoor de enige toegang naar de kapel in deze wand moet worden opgenomen. Ook hier is het behoud van een goede akoestiek een belangrijk aandachtspunt.

Afb. 133) Als voorbeeld: de glazen afscheiding in de triomfboog van de St.-Martinuskerk in Baak. (RCE)

- Verplaatsen

- De posities van de herenbanken en de kerkbanken is in het verleden al vaker aangepast en het is daarom denkbaar om ze opnieuw te verplaatsen. Essentieel daarbij is dat de zichtrelatie tussen de banken en de preekstoel gewaarborgd blijft, dat de herenbanken achter de kerkbanken staan en op die manier als visuele afsluiting van de preekkerk blijven fungeren. Het is daarbij ook van belang om rekening te houden met de zichtlijnen in en de ruimtelijke samenhang van de zijbeuken. Bij de twee banken in de zuidbeuk en de solitaire bank in het westelijke deel van de noordbeuk is het aan te bevelen om ook die weer op te nemen in het ensemble rondom de dooptuin met preekstoel en op een identieke manier te positioneren. De magistraatsbank dient als afscheiding tussen koor en schip gehandhaafd te worden. In het schip (middenbeuk en noordbeuk) is de positie van de (verdwenen) kerkbanken afleesbaar aan de houten vloer en die delen van de schipvloer met indifferente monumentwaarden kunnen worden aangepast aan een eventuele nieuwe opstelling.
- In de noord- en de zuidbeuk hangen tegen de buitengevels een schilderij en enkele tekstborden uit omstreeks 1600, die geen directe ruimtelijke relatie hebben met hun positie. Het is denkbaar om deze eventueel te verplaatsen naar een andere positie in het schip. Die mogelijkheid geldt niet voor het kerkportret, dat al eeuwenlang op deze plaats hangt.

- Lift

Onderzocht zou kunnen worden of de eerste torenverdieping met het uurwerk (vaak de 'kapittelzaal' genoemd) en de tweede met de klokkenstoel bereikbaar gemaakt zouden kunnen worden met een lift in de 'andere' torenschacht waarin zich geen stenen spiltrap bevindt (maar wel leidingen van de sprinklerinstallatie).

Conclusie

De kerk en haar omgeving vertegenwoordigen zeer hoge cultuurhistorische waarden, waardoor vanuit cultuurhistorische optiek weinig aanpassingen mogelijk zijn zonder de kernwaarden aan te tasten. Bij alle andere aanpassingen zal altijd de vraag gesteld moeten worden welke effecten ze hebben op de kernwaarden. Zo kan verwarming van de kerkruimte bijvoorbeeld grote gevolgen hebben voor de muur- en gewelfschilderingen en voor het houten meubilair als de herenbanken en het orgel. Ook zal bijvoorbeeld moeten worden afgewogen of het wenselijk is om in dit luwe deel van de binnenstad extra verkeer aan te trekken en wat de consequenties van extra zwaar vrachtverkeer vanwege een groter aantal evenementen in de kerk voor de monumentale gebouwen langs de toegangsroute zouden zijn, nog afgezien van de gevolgen voor de kerkruimte. En zo zijn er nog veel meer aspecten, die getoetst kunnen worden aan de kernwaarden in dit rapport.

9

Literatuur en noten

Literatuur

Bams-Van der Staaij 1992

M.F. Bams-van der Staaij, 'In en om Aleids kluis', in: *Sint Maarten Bulletin* 23 (1992).

Bams-Van der Staaij 1999

M.F. Bams-van der Staaij, 'Over kapellen, koortjes, panden en perken', in: *Sint Maarten Bulletin* 30 (1999).

Beckering Vinckers 1931

Joach. Beckering Vinckers, 'Episoden uit de bouwgeschiedenis van de St. Martens-kerk binnen de stad Saltboemel', in: *Bull. KNOB* 30 (1931), 127-154.

Bitter 2002

Peter Bitter, *Graven en begraven. Archeologie en geschiedenis van de Grote Kerk van Alkmaar*, Hilversum 2002.

Bitter 2018

Peter Bitter, 'De voorgangers van de huidige kerk (circa 700-1470)', in: (Carly Misset, red.), *De Grote Kerk van Alkmaar. 500 jaar bouwen en behouden*, Utrecht/Alkmaar 2018, 15-42.

Bloys van Treslong Prins 1918

P.C. Bloys van Treslong Prins, 'Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in de kerken van Gelderland', in: *De wapenheraut* 22 (1918); Zaltbommel: 446-457, 481-493.

Bolt 1986

K. Bolt e.a., *Het orgel van de Zaltbommel*, Zaltbommel 1986.

Boot 1988

L.H. Boot, 'De kapconstructie van de St.-Maartenskerk te Zaltbommel', in: *Bull. KNOB* 87 (1988), 221-228.

Van Doesburg (2002)

Jan van Doesburg, 'De elf gedaanten van de Sint Maartenskerk in Tiel', in: P.J. Woltering, W.J.H. Verwers & G.H. Scheepstra (red.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg*, Hilversum 2002, 77-91.

Emmens 2015

Karel Emmens, 'Twee veelhoekige kappen uit de late 14e eeuw. De koorkap en de kleine spits van de Sint-Maartenskerk in Zaltbommel', in: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 58 (2015), 86-102.

Emmens 2016

Karel Emmens, 'De oorsprong van Zaltbommel', 'De begraafplaats Bosschepoort', in: *Hundertmark* 2016, 12-23 en 248-273.

Emmens 2017

Karel Emmens, 'De 'Deventer tweeling'. De oudste naaldspitsen in Nederland?', in: *Nieuwsbrief bouwhistorie* 63 (2017), 58-73.

Erftemeijer 1987

J. Erftemeijer, 'De kraag- en sluitstenen in de Sint Maartenskerk te Zaltbommel', in: *Bull. KNOB* 86 (1987), 71-79.

De Groot 1979

J.H. de Groot, *Zaltbommel. Stad en Waard door de eeuwen heen*, Zaltbommel 1979.

Haakma Wagenaar 1983

W. Haakma Wagenaar, 'De witte wakken van Leemans', in: *Sint Maarten Bulletin* 8 (1983).

Haakma Wagenaar 1987

W. Haakma Wagenaar, *De restauratie van de archotectonische beschildering van het interieur en andere resten muur- en gewelfschilderingen in de Grote kerk van Zaltbommel*, april 1987 (typoscript, onuitgegeven rapport).

Halbertsma 1985

H. Halbertsma & G.R. Tak, '9. Zaltbommel, gem. Zaltbommel. N.H.kerk', in: *Jaarverslag ROB* 1983, (1985), 53-54.

Halbertsma 1986a

H. Halbertsma & F. van Knegten, '10. Zaltbommel, gem. Zaltbommel. N.H.kerk', in: *Jaarverslag ROB* 1984 (1986), 54-56.

Halbertsma 1986b

H. Halbertsma, 'Archeologisch nieuws: Gelderland. De St. Maartenskerk te Zaltbommel', in: *Bull. KNOB* 85 (1986), 131-133.

Halbertsma 1994

H. Halbertsma, 'Opgravingen binnen de St.-Maartenskerk te Zaltbommel 1982-1984', in: *Sint Maarten Bulletin* 25 (1994).

Den Hartog 2013

Elizabeth den Hartog, Ronald Glaudemans & Karel Emmens, *De Sint-Eusebiuskerk te Arnhem. Bouwsculptuur en bouwgeschiedenis*, Zwolle/Amersfoort 2013.

Homburg 1996

Gerard G. Homburg, *De koorbanken van de Sint-Maartenskerk te Zaltbommel. Technische en historische verkenningen*, Zaltbommel 1996.

Homburg 1998

G.G. Homburg, 'De preekstoelen van de Sint Maartenskerk' in: *Sint Maarten Bulletin* 29 (1998).

Hundertmark 2010

H.F.G. Hundertmark, *Zaltbommel. Klokkenstoel St. Maartenskerk*, februari 2010 (rapport, ongepubliceerd).

Hundertmark 2016

Hein Hundertmark, Karel Emmens, Ester Vink & Marjan Witteveen, *De versterkte stad Zaltbommel. 900 jaar beschermd door wallen en muren*, Zaltbommel 2016.

Keser 2009

Hans Keser, *Bommelaria door Thijs de Torenwachter*, Zaltbommel 2009.

Kuys 2014

Jan Kuys, *Repertorium van collegiale kapittels in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Hilversum 2014.

Metz 1979

K. Metz, *De Sint Maarten te Zaltbommel exponent der Nederrijnse of Gelderse gotiek*, Zaltbommel 1979.

Metz 1996

Kees Metz, *Hervormde kerk Sint-Maarten, Zaltbommel*, Regensburg 1996.

Muller 1920

S. Muller Fzn. & A.C. Bouwman, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, deel 1, Utrecht 1920.

Muschart 1943

R.T. Muschart, 'De grafzerken in de St. Maartenskerk te Zaltbommel beschreven in de jaren 1941 en 1943', in: *Gelre* 46 (1943), 136-235.

Muschart 1944

R.T. Muschart, 'De grafzerken in de St. Maartenskerk te Zaltbommel beschreven in de jaren 1941 en 1943', in: *Gelre* 47 (1944), 123-171.

Prins-Schimmel 1989

Meta A. Prins-Schimmel, *De Sint Maartenskerk te Zaltbommel. De restauratie van 1977-1985 en haar voorgeschiedenis. Dossier A*, Putten 1989, (typoscript, onuitgegeven rapport).

Siebelt 1984

A.S.M. Siebelt, *De rekeningen van het kapittel te Zaltbommel: een onderzoek naar de samenstelling van het vermogen van een geestelijke instelling over de periode 1425-1570*, Nijmegen 1984 (doctoraalscriptie, ongepubliceerd).

Sloet 1872-1876

L.A.J.W. Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288*, Den Haag 1872-1876.

Vlagsma 2011

Auke Vlagsma, 'Vijf generaties torenuurwerkmakers van de familie Spr(ec)kel', in: *Het Toren uurwerk* 110 (2011), 12-23.

Vos 1993

Aart Vos, 'Het 'wereldlijk' gebruik van de Grote of Sint Maartenskerk in de 18e eeuw', in: *Sint Maarten Bulletin* 24 (1993).

Weusten 1991

W. Weusten, J. Verster, D. Olde Olthof, *Kerkcollectie digitaal. Erfgoed in kerken en kloosters: Zaltbommel, Maartenskerk*, Museum Catharijneconvent, 1991 (typoscript).

Witteveen 2016

Marjan Witteveen, 'Het stadsrecht van Zaltbommel', in: *Hundertmark* 2016, 30-39.

Witteveen 2019

Marjan Witteveen, 'Brand in de torenspits van Zaltbommel', in: *Tussen de Voorn en Loevestein* 168 (2019), 23-29.

Van de Wouw 1987

M.M.I.J. van de Wouw, *Drie restauraties van de Sint Maarten te Zaltbommel*, Nijmegen januari 1987, (typoscript, onuitgegeven doctoraalscriptie).

Van de Wouw 1988

M. van de Wouw, 'Drie restauraties van de Sint Maarten te Zaltbommel', in: *Bull. KNOB* 87 (1988), 185-199.

Noten

- 1) <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2009/01/01/richtlijnen-bouwhistorisch-onderzoek>.
- 2) <https://omgevingsvisie.utrecht.nl/fileadmin/uploads/documenten/zz-omgevingsvisie/thematisch-beleid/erfgoed/2017-04-utrechtse-visie-religieus-erfgoed.pdf>.
- 3) <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumentenregister?nummer=40181&tekst=&adres=>, <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/40183>, <https://app.pdok.nl/viewer/>.
- 4) Sloet 1872-1876, 941-947 (nr. 972). Muller (1920), 146-147 (nr. 149). *Hundertmark* (2016), m.n. 13-39.
- 5) Halbertsma 1985, 1986a, 1986b en 1994.
- 6) Bitter 2002, 21-59. Bitter 2018, 15-31.
- 7) Prins-Schimmel 1989, 32, 35. Van Doesburg 2002. Den Hartog 2013, 27-34.
- 8) Siebelt 1984. Kuys 2014, m.n. 360-367.
- 9) Emmens 2016 en Witteveen 2016 in *Hundertmark* 2016, m.n. 13-39. Muller 1920, 250-251 (nr. 271).
- 10) Beckering Vinckers 1932. Van Tussenbroek 2003, 59-61 en 133-134. De recentste inzichten komen in de nieuwe monografie van de kerk.
- 11) Van Tussenbroek 2003, 61, 134. Emmens 2015.
- 12) Van Tussenbroek 2003, 134. Emmens 2015. Emmens 2017.
- 13) Van Tussenbroek 2003, 134.
- 14) Metz 1979. Metz. 1996.
- 15) Van Tussenbroek 2003, 134. Boot 1988.
- 16) De klokkenstoel en de balklaag eronder zijn dendrochronologisch gedateerd op 1455±6, de periode 1449-1461. Zie het onderzoek *Hundertmark* 2010.
- 17) Bams-Van der Staij 1999. Nieuw onderzoek heeft een gedeeltelijk andere toeschrijving van de laatmiddeleeuwse functies opgeleverd, die hier wordt aangehouden.
- 18) Bams-Van der Staij 1992.
- 19) Metz 1996. Van de Wouw 1988. Boot 1988.
- 20) Van de Wouw 1988. Emmens 2015.
- 21) Metz 1996, 14.
- 22) De Groot 1979, 173-182, 246-253.
- 23) Erfteimeijer 1987, 72-78. In de nieuwe monografie wordt zowel op interpretatie van de bouwsculptuur met bladwerk als de figuratieve dieper ingegaan.
- 24) Haakma Wagenaar 1983. Haakma Wagenaar 1987.
- 25) Emmens 2016, 250-251. Bloys van Treslong Prins 1918. Muschart 1943. Muschart 1944. Metz 1979, 21. Prins-Schimmel 1989, 29, 31, 32, 35, 42, 45, 52, 53, 71, 106, 108, 119, 124, 125, 134. Van de Wouw 1987, 107, 108, 109, 147. Tummers 2010, 110. Zie ook Bitter 2002, o.m. 198-213.

Het is noodzakelijk om bij deze interpretatie van de zerkenvloer een nadrukkelijk voorbehoud te maken. De zerkenplattegronden uit de 16e eeuw en 1983 (nieuwe toestand) konden alleen globaal worden vergeleken, omdat de 16e-eeuwse plattegrond niet maatvast is en een vervorming (gebaseerd op de pijlers en de buitengevels) noodzakelijk was om een zekere mate van passing te krijgen. Bovendien ontbreekt op de beide plattegronden van 1983 een aanzienlijk aantal graven. Toch kwamen er frappante overlappingsen aan het licht. Voor een verdere analyse bestaan nog andere mogelijkheden, die buiten het beperkte bestek van deze bouwhistorische verkenning vallen. Zo zijn er nog andere plattegronden van de graven (onder meer uit 1826, 1851 en 1921 [zie bijvoorbeeld GA toeg. 0926, inv. 85]), zou nagegaan kunnen worden of de namen op de 16e-eeuwse zerkenkaart en die behorend bij de 19e- en 20e-eeuwse plattegronden, met elkaar en met de inventarisaties uit 1943-1944 (door Muschart) en 1978 (door KODEHA) in verband te brengen zijn (concordans) en is een volledige inventarisatie (en opmeting) van de huidige situatie van belang als onderlegger.

- 26) Prins-Schimmel 1989, 29, 32, 33, 37, 42, 54, 60, 72, 121, 125.
- 27) Homburg 1996. Zie ook Vos 1993 en Weusten 1991, 21-25.
- 28) Homburg 1998. Zie ook Vos 1993 en Weusten 1991, 10-17, 20. In de nieuwe monografie wordt dieper op de preekstoel ingegaan.
- 29) Vos 1993. Zie ook Weusten 1991, 26-34.
- 30) Vriendelijke mededeling Dico Weyenberg: de kerkbanken staan thans in 'Pand 9'. Prins-Schimmel 1989, 32, 33, 49, 72, 120-121, 125.
- 31) Prins-Schimmel 1989, 30, 33, 72, 139-140. Weusten 1991, 35-38.
- 32) Weusten 1991, 230.
- 33) Bams-Van der Staaij 1999, 12. Zie ook Weusten 1991, 17-18. In de nieuwe monografie wordt dieper op dit vondt ingegaan.
- 34) Door Marjan Witteveen ontleend aan RAR toeg. 3102 inv. 803, 10; 14; 205; 25-8-1886; 21/805 8-10-1886. Prins-Schimmel 1989, 46. De doopschaal is niet van de familie Van Voorden (zie foutief: Janneke Boogaard, 'Terug op de oude plek', in Het Kontakt van 25 maart 2020 op blz. 16).
- 35) Weusten 1991, 224-227. Prins-Schimmel 1989, 30, 56, 72, 121, 124. Bolt 1986. Ook <https://www.orgelsite.nl/zaltbommel-grote-of-sint-maartenskerk-hoofdorgel/>. <https://www.orgelsite.nl/zaltbommel-grote-of-sint-maartenskerk-koororgel/>. <https://www.orgelnieuws.nl/koororgel-sint-maartenskerk-zaltbommel-gerestaureerd/>.
- 36) Prins-Schimmel 1989, 45. Weusten 1991, 170, 168-169, 195-196, 197, 202-203. Witteveen 2019, 24-28.
- 37) Weusten 1991, 204-205.
- 38) Haakma Wagenaar 1987, 28-29. Prins-Schimmel 1989, 63, 143. Weusten 1991, 103-104, 109-110, 156, 159.
- 39) Weusten 1991, 209-211, her en der gecorrigeerd naar eigen waarneming.
- 40) Weusten 1991, 198-201. De oude psalmborden hebben naar verluidt op de verwarmingszolder gestaan, maar zouden misschien bij een opruiming een vijftal jaren geleden wel eens weggegooid kunnen zijn.
- 41) Weusten 1991, 49 (de twee spuwvers).
- 42) Weusten 1991, 217, 223. Prins-Schimmel 1989, 76-77, 126. Bertjan Kers, 'De Sint-Maarten is niet langer schor; de Grote Van Trier beiert weer loepzuiver', in: *Brabants Dagblad* van 17 mei 2022.
- 43) Vriendelijke mededeling van de vrijwilligers in de kerk. Vlagsma 2011, 15, 17.
- 44) Weusten 1991, 50. Keser 2009, 33-34. <https://www.mariavangerwen.nl/het-nieuwe-sint-maartenbeeld-nu-in-brons/> <https://www.bd.nl/bommelerwaard/standbeeld-sint-maarten-onthuld-in-zaltbommel-penning-uitgereikt-aan-twee-jonge-mantelzorgers~ab1176d4/> <https://www.ad.nl/zaltbommel/bronsgieter-legt-laatste-hand-aan-beeld-sint-maarten-nog-5-000-euro-nodig~a37fa9a8/>.
- 45) <https://omgevingsvisie.utrecht.nl/fileadmin/uploads/documenten/zz-omgevingsvisie/thematisch-beleid/erfgoed/2017-04-utrechtse-visie-religieus-erfgoed.pdf>.